
BIBΛIOΚΡΙΣΙΕΣ

Θεόδωρος Γ. Παππάς, *Ο φιλόγελως Αριστοφάνης*, Αθήνα, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, 1994, σελ. 250, πίνακες I-XVI.

Ο Θ. Παππάς, νέος φιλόλογος, ήδη εξέδωσε τη διδακτορική του διατριβή *Anthropologie de la comédie grecque ancienne* (Αθήνα 1990· βλ. βιβλιοκρισία στα *Ελληνικά* 42, 1991-92, 378-387) που εκπόνησε στο πανεπιστήμιο του Μονπελιέ. Με το νέο βιβλίο του επιχειρεί το νόστο του στον ελληνικό χώρο, συμβάλλοντας στον πλουτισμό της νεοελληνικής αριστοφανικής βιβλιογραφίας. Η παρουσία αυτή είναι ιδιαίτερα ευχάριστη για όσους παρακολουθούν την εξέλιξη των αριστοφανικών μελετών στον τόπο μας, αφού διαπιστώνεται αισθητή κάμψη τους τα τελευταία χρόνια.

Συγκεκριμένα, στο τεύχος 72 (1983) του περιοδικού *Διαβάζω* (αφιέρωμα στον Αριστοφάνη) ο Ι. Ε. Στεφανής έδωσε μια πολύ ευσυνείδητη βιβλιογραφία: «Δημοσιεύματα Ελλήνων μελετητών για τον Αριστοφάνη» (σσ. 25-30), απ' την οποία διαπίστωνε κανείς με ικανοποίηση μια αξιόλογη συγχομιδή στη δεκαετία του 1970: ύστερ' από το πολύ σημαντικό βιβλίο του Γρ. Σηφάκη *Parabasis and Animal Choruses* (1971), εκδόθηκαν οι *Αριστοφάνους Όρνιθες* (1974) του Φ. Κακριδή, πλαισιωμένες από προγενέστερα και μεταγενέστερα μελετήματά του, η διατριβή μου *L'accumulation verbale chez Aristophane* (1974) κι ορισμένα άρθρα μου που την ακολούθησαν· η δεκαετία έκλεισε με τη διατριβή του Ι. Ε. Στεφανή *Ο δούλος στις κωμωδίες του Αριστοφάνη* (1980). Παράλληλα, σημαντικές ήταν οι συμβολές του Μ. Ζ. Κοπιδάκη (στα *Σύμμεικτα των Ελληνικών*) και του Χρ. Θεοδωρίδη (έκδοση-σχολιασμός νέων αριστοφανικών αποσπασμάτων από το *Λεξικό* του Φωτίου). Υπήρξαν, βέβαια, κι άλλα δημοσιεύματα, που τα παραλείπω, γιατί, ακόμα κι όταν οι στόχοι τους ήταν φιλόδοξοι, ήταν καρπός εφήμερης ενασχόλησης με τον Αριστοφάνη και θύμιζαν τους στίχους του: *Έπιφυλλίδες ταῦτ' ἐστί και στωμύλματα ... ἄ φροῦδα θᾶττον ... ἄπαξ προσουρήσαντα τῇ τραγωδίᾳ* (Βάτρ. 92-95). Στο ίδιο τεύχος του *Διαβάζω* καταχωρίστηκε ανάλογη βιβλιογραφία για τις νεοελληνικές μεταφράσεις του Αριστοφάνη (των Γ. Ν. Οικονόμου – Γ. Κ. Αγγελινάρα) και θεατρογραφία του Κ. Γεωργουσόπουλου για τις αριστοφανικές παραστάσεις. Σήμερα, λοιπόν, διαπιστώνουμε ότι, ενώ στην επόμενη δεκαετία κι ως σήμερα τόσο στον τομέα των μεταφράσεων όσο και στον τομέα των παραστάσεων αριστοφανικών κωμωδιών η ανθοφορία συνεχίστηκε, στον τομέα των μελετών δεν είχαμε παρόμοια συνέχιση (με εξαίρεση την έκδοση συγκεντρωμένων των σχετικών με την Αρχαία, τη Μέση και τη Νέα αττική κωμωδία μελετών του Ι. Θ. Κακριδή, που βέβαια ήταν γνωστές από πολύ πιο πριν, στις σσ. 127-237 του βιβλίου του *Σκηνική τέχνη των Ελλήνων*, 1982· και ας μου επιτραπεί να αναφερθώ και στα δικά μου βιβλία: *Αριστοφάνους Ιππείς* (Εισαγωγή-Κείμενο-Μετάφραση-Ερμηνευτικά σχόλια), Αθήνα 1987 και *Αριστοφάνης: Σάτιρα-θέατρο-ποίηση*, Θεσσαλονίκη 1988.

Με αυτά τα δεδομένα, εκδόσεις βιβλίων όπως αυτό του κ. Παππά γίνονται ιδιαίτερα ευπρόσδεκτες. Στην Εισαγωγή (σσ. 11-23) ο συγγρ. αναφέρεται στα γενικότερα θέματα της αριστοφανικής φιλολογίας (επιβίωση, σκοποθεσία και σατιρικοί στόχοι, πολιτική θέση, γλώσσα, μετρική), για να φτάσει στο ειδικότερο θέμα που θα πραγματευθεί στο κύριο μέρος του βιβλίου του, τον λυρισμό του Αριστοφάνη· τα λυρικά μέρη των κωμωδιών του προτίθεται να τα μελετήσει «μέσα στο δομικό πλαίσιο της κωμωδίας στο οποίο τοποθετούνται». Στο σημείο αυτό δε γίνεται λόγος για το βασικό χαρακτηριστικό σημαντικό μέρος των λυρικών ενοτήτων του Αριστοφάνη, την παρωδία, κι αυτή η παράλειψη θα επηρεάσει στη συνέχεια την αναλυτικότερη μελέτη που θα επιχειρήσει ο συγγραφέας.

Το πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου («Εισαγωγή στην Αρχαία Κωμωδία», σσ. 25-58) αποτελεί μια ευσυνειδητή κατατοπιστική σύνθεση των πορισμάτων της φιλολογικής έρευνας για τα σημαντικότερα θέματα της αρχαίας αττικής κωμωδίας, που, σωστά, ο συγγρ. τη θεωρεί απαραίτητη για όσους δεν έχουν την απαιτούμενη οικειώση με τα θέματα αυτά, ώστε να παρακολουθήσουν ανετότερα την ανάπτυξη των ειδικότερων θεμάτων που θ' ακολουθήσει. Έτσι παρέχεται πληροφόρηση για τη γένεση της κωμωδίας, τη δομή της αττικής κωμωδίας, το οικοδόμημα, τις διονυσιακές γιορτές, τη διοργάνωση των δραματικών αγώνων, τους συντελεστές μιας παράστασης, τους υποκριτές. Στο κεφάλαιο αυτό με λίγο περισσότερη προσοχή θ' αποφεύγονταν αδυναμίες της πραγμάτευσης, όπως π.χ.: η ασάφεια που δημιουργείται με την έκφραση (σ. 27) «με την επικράτηση όμως της δημοκρατίας οι κωμωδιογράφοι απέκτησαν τα ίδια δικαιώματα με τους ποιητές της τραγωδίας», αφού είναι γνωστό ότι η δημοκρατία στην Αθήνα εγκαθιδρύθηκε ήδη στην τελευταία δεκαετία του 6ου αιώνα, ενώ μόλις το 486 ο επάνυμος άρχων έδωσε χορόν στους κωμικούς. Κι ο τρόπος με τον οποίο, στη σ. 42, εκτίθενται τα όσα αφορούν στην «αΐτησιν χοροῦ» των ποιητών προκαλεί σύγχυση, καθώς η παράλληλη αναφορά σε τραγικούς και σε κωμωδιογράφους δεν επιτρέπει στον αναγνώστη να ξεκαθαρίσει για ποιους από τους δύο ισχύουν τα γραφόμενα. Στη σ. 43 η ερμηνεία του όρου *παραχορηγήματα* («δηλαδή όλα τα βουβά πρόσωπα που παρουσιάζονται στη σκηνή») είναι ελλιπής, αφού, όπως ξέρουμε π.χ. από την περίπτωση των *Βατράχων*, το παραχορηγήμα (ο χορός των βατράχων) δεν το αποτελούσαν «βουβά πρόσωπα», ενώ ο συγγρ. διαστέλλει σαφώς τα παραχορηγήματα από «ένα δεύτερο, συμπληρωματικό χορό». Στη σ. 46 διαβάζουμε ότι «οι τύραννοι βοήθησαν σημαντικά στην ανάπτυξη του δημοκρατικού θεσμού του θεάτρου σε μια προσπάθεια να περιορίσουν τη σημαντική επίδραση και επιρροή του αριστοκρατικού θεσμού των ολυμπιακών αγώνων». Όμως, αρκεί να λάβουμε υπόψη τα όσα σχετίζονται με τους επινικούς του Πινδάρου, για να γίνει φανερό ότι, αν κάποιοι επένδυσαν τις φιλοδοξίες τους στα βραβεία των ολυμπιακών αγώνων κι έφεραν τη λαμπρότητά τους στο απόγειό της, αυτοί ήταν οι τύραννοι.

Το δεύτερο κεφάλαιο («Ο Αριστοφάνης και ο κωμικός ήρωας», σσ. 59-88), ύστερ' από ένα εισαγωγικό μέρος («Η ζωή και το έργο του Αριστοφάνη», σσ. 59-65), πραγματεύεται αναλυτικά τον κωμικό ήρωα (σσ. 65-86)· ουσιαστικά η

πραγμάτευση αυτή αποτελεί τη μεταφορά στα ελληνικά της έρευνας και των πορισμάτων που ήδη έχει εκθέσει ο συγγρ. στο δεύτερο μέρος της διδακτορικής του διατριβής *Anthropologie de la Comédie grecque ancienne*, έ.α., σσ. 145-254, κεφάλαιο «*Anthropologie du citoyen: Le héros-sauveur*»), όπως και στο άρθρο του «*Le Sauveur chez Aristophane: Approche anthropologique*», *Ελληνικά* 43 (1993) 293-309· εδώ αναλύονται οι έννοιες *σώζειν και σωτήρ*, δίνονται τα χαρακτηριστικά του *σωτήρος*, το πλαίσιο μέσα στο οποίο δραστηριοποιείται και ο συγκεκριμένος ρόλος που διαδραματίζει στις σωζόμενες κωμωδίες του Αριστοφάνη. Στο πρώτο μέρος του κεφαλαίου αυτού η περιληπτική απόδοση του περιεχομένου των σωζόμενων κωμωδιών του Αριστοφάνη (σσ. 62-64) δεν είναι υποδειγματική, ενώ δεν αναφέρεται το κριτήριο με βάση το οποίο αποκλείστηκαν από την παρουσίαση αυτή οι *Ιππείς*, οι *Νεφέλες*, οι *Σφήκες* και οι *Θεσμοφοριάζουσες*. Στη σ. 71, στην πραγμάτευση του τύπου του *σωτήρος*, ο ακροτελεύτιος (1765) στίχος των *Ορνίθων*: *ὦ δαιμόνων ὑπέρτατε* ερμηνεύεται ως αναφερόμενος στον Πεισθέταιρο· όσο βέβαια κι αν σ' αυτή του την ερμηνεία ο συγγρ. ακολουθεί τον Φ. Κακριδή (*Αριστοφάνους Ὀρνίθες*, έ.α., σημείωση στον στίχο 1765: «φυσική κατακλείδα της αποθέωσης του Πει(σθέ-τερου)» — αλλά ο Κακριδής, στη σημείωση του στίχου 1757, δεν αποκλείει την πιθανότητα ν' αναφέρεται στον Δία), είναι δύσκολο να δεχτώ ότι ο Αριστοφάνης τελειώνει μια κωμωδία του με προκλητικότετη ἔβριν θνητών, ακριβώς στο σημείο όπου, για να έχει τον θεό ευνοϊκό στην κρίση του δραματικού αγώνα, είχε κάθε λόγο να τον υμνήσει κι όχι να βάλει κάτω από έναν ὑπέρτατον θνητό όλους τους θεούς. Έχει, νομίζω, και η αποθέωση τα όριά της!

Ευρύτερη ενότητα αποτελούν τα τρία κεφάλαια που ακολουθούν· έχουν ολοφάνερη ομοιογένεια και συνιστούν το κέντρο βάρους του βιβλίου. Αναφέρονται όλα τους σ' ένα από τα πιο ενδιαφέροντα θέματα της αριστοφανικής κωμωδίας και μάλιστα στο χαρακτηριστικό της εκείνο στο οποίο χρωστά τη μοναδικότητά της: τη συνύπαρξη ιλαρότητας, σάτιρας, σαρκασμού με τον λυρισμό.

Στο πρώτο από αυτά (το τρίτο του βιβλίου: «Υψηλή λυρική ποίηση», σσ. 89-133), εξετάζονται οι κλητικοί ύμνοι (που καταλαμβάνουν το μεγαλύτερο μέρος του, σσ. 89-100), συγκεκριμένα: *Ιππ.* 551-564· *Αχαρ.* 665-675· *Νεφ.* 563-574 και 591-606· *Θεσμ.* 312-330, 1136-159 και 352-371· *Λυσ.* 1248-1320, με λεξιλογικό και μετρικό υπομνηματισμό. Ο αναγνώστης έχει μπροστά του, όπως θα έχει και στα επόμενα κεφάλαια, το κείμενο των λυρικών μερών που μελετά ο συγγρ. σχεδόν αλάνθαστο, ενώ η αντίστοιχη μετάφραση παρατίθεται στις σημειώσεις που, επαρκώς εκτεταμένες, βρίσκονται στο τέλος του κάθε κεφαλαίου. Παράλληλα ο συγγρ. απαντά στο ερώτημα: «γιατί ο χορός μιας κωμωδίας επικαλείται τις διάφορες θεότητες;». Ακολουθεί η πραγμάτευση των λυρικών μερών που είναι εμπνευσμένα από τον «Τελετουργικό χορό και το γάμο» (σσ. 101-105): *Βάτρ.* 324-336· *Θεσμ.* 953-984 και 985-1000 και *Όρν.* 1731-742, και η ενότητα «Λυρισμός και έπος» (σσ. 105-109) με τα «Άρεως μεστά» τραγούδια: *Λυσ.* 1247-259· *Ιππ.* 756-60· *Βάτρ.* 822-25 και *Αχαρν.* 566-68. Ακολουθεί η ενότητα «Λυρισμός και φύση» (σσ. 110-14) με

την πραγμάτευση των στίχων: *Νεφ.* 275-290, 293-300 και 309-315· *Θεσμ.* 995-1000· *Βάτρ.* 595-600 και 520-523 και *Ειρ.* 1127-139. Εδώ θα έπρεπε να επιχειρηθεί η κατάδειξη ότι η μοναδικότητα της ομορφιάς της φύσης και της φυσικής ζωής έχουν συλληφθεί από τον Αριστοφάνη μέσα στη γενικότερη αντίληψή του, που είναι διάχυτη στα έργα του, πως «το μόνο μέρος του λαού που, κατά τον Αριστοφάνη, δεν προσβλήθηκε από τη σήψη είναι οι αγρότες» (όπως έχει γραφεί στη σ. 22 της έκδοσής μας των *Ιππέων*, έ.α., και δεν διαβάστηκε από τον συντάκτη σχετικής βιβλιοκρισίας). Το κεφάλαιο κλείνει με συνοπτική εξέταση της λειτουργίας του κωμικού χορού, των διαφορών του από το χορό της τραγωδίας και τη βαθμιαία περιθωριοποίησή του (σσ. 115-117).

Με το τέταρτο κεφάλαιο («Καθημερινές σκηνές και λυρισμός», σσ. 135-154) περνάμε στον αριστοφανικό λυρισμό «χαμηλού» επιπέδου, που το πλαίσιο του το αποτελούν σκηνές της καθημερινής ζωής· εξετάζονται τα σατιρικά τραγούδια που έχουν να κάνουν με γνωστότερους ή λιγότερο γνωστούς πολιτικούς (*Ιππ.* 984-996 και 1264-273· *Ειρ.* 773-795· *Αχαρν.* 836-859) ή με λογοτέχνες (κυρίως τον Ευριπίδη, αλλά και τον Μελάνθιο, τον Μόρσιμο, τον Αντίμαχο)· όμως και πάλι δε γίνεται λόγος για την «ιαμβικήν ιδέαν» που κληρονόμησε η κωμωδία από τον Αρχίλοχο και τους μεταγενέστερους του ιαμβογράφους, ενώ επαναλαμβάνονται οι οφειλές της στη λαϊκότερη πηγή, τον αγροτικό κώμο. Στο τέλος του κεφαλαίου αυτού (σσ. 146-48: «κωμικός λόγος και λυρικά μέτρα»), α) με τη βοήθεια δυο παραδειγμάτων (*Όρν.* 1553-554 και 1694-705) γίνεται λόγος για την αμφισημία και τη χρήση υπαινιγμών που χαρακτηρίζουν το ύφος των σατιρικών τραγουδιών, και β), πιθανώς για να ερμηνευθεί η διαφοροποίηση του λυρισμού της κωμωδίας από τον λυρισμό της τραγωδίας, ο συγγρ. υποστηρίζει ότι τα μέτρα των τραγουδιών της κωμωδίας παρουσιάζουν χαρακτηριστικά που προδίνουν την ισχυρή επίδραση που δέχτηκε από τον «λαϊκό πολιτισμό».

Στο πέμπτο κεφάλαιο («Ρεαλισμός και φαντασία στα λυρικά μέρη» σσ. 155-177) επιχειρείται να γίνει αισθητή η διαφορά του λυρισμού του Αριστοφάνη τόσο από τη μεγάλη ποίηση του αρχαϊκού λυρισμού όσο κι από την ποίηση των τραγικών με τη «συνύπαρξη του ιερού και του ανόσιου στο ίδιο λυρικό χωρίο» (σσ. 155-58, με πραγμάτευση των ενοτήτων: *Αχαρν.* 263-279· *Βάτρ.* 404-13 και 675-85), την εναλλαγή υψηλού και χαμηλού τόνου στα σατιρικά τραγούδια («ποίηση και πολιτική» σ. 159), την ανάμειξη «λυρισμού και βωμολοχίας» (σσ. 160-61), την προσγείωση στην καθημερινή πραγματικότητα («λυρικές σκηνές και πραγματικότητα», σσ. 161-64) και προπάντων με την επιμειξία «ρεαλισμού και φαντασίας» (σσ. 164-170), όπου μπορούμε να παρακολουθήσουμε την «υπέρβαση» του Αριστοφάνη με τον θρίαμβο της φαντασίας σε εξαιρετα λυρικά τραγούδια, όπως στον κλητικό ύμνο στην Αηδόνα (*Όρν.* 737-752), στη μονωδία του Έποπα (227-262), στον μακαρισμό των πουλιών (1088-110) και στην πάροδο των *Βατράχων* (στ. 209-20).

Ύστερ' από αυτή τη σειρά των τριών ομοιογενέστερων κεφαλαίων, με το έκτο του κεφάλαιο («Η κωμική κάθαρση», σσ. 179-190) ο συγρ. στρέφει το εν-

διαφέρον μας σε θεωρητικότερο θέμα, που τον έχει απασχολήσει και στη διδακτορική του διατριβή (έ.α., σσ. 281-293 «La victoire du rire ou le salut par le rire»), επιχειρώντας να εισδύσει στη λειτουργία της περίφημης αριστοτελικής «παθημάτων καθάρσεως», με τη λυτρωτική επενέργεια του γέλιου στην ψυχή του ανθρώπου. Αφού καταδείξει τους χειρισμούς με τους οποίους ο Αριστοφάνης καθαίρει την ψυχή των θεατών της κωμωδίας του με το γέλιο, καταφεύγει στους φιλοσόφους και τους ανθρωπολόγους, για να προσδιορίσει «την έννοια και τη σημασία του γέλιου», που οδηγεί στην κάθαρση, η οποία «ολοκληρώνεται με την απόλυτη ελευθερία έκφρασης του αριστοφανικού ήρωα», με όργανο «την κωμική αναστροφή της δύσκολης πραγματικότητας σε ένα φανταστικό θρίαμβο». Εδώ σημειώνουμε ότι είναι τουλάχιστον υπερβολική η έκφραση της σ. 186, ότι η κωμική κάθαρση επιφέρει «αποτελέσματα που σε τίποτε δεν διέφεραν από αυτά της τραγικής κάθαρσης».

Με τον «Επίλογό» του (σσ. 191-95) ο συγγρ. επανέρχεται στον λυρισμό του Αριστοφάνη, εξαιρεί τις αρετές του και προσπαθεί να αιτιολογήσει τις αδυναμίες του. Όμως δε μας δίνει τα στοιχεία της έρευνας από την οποία προέκυψαν τα ποσοστά των λυρικών στίχων στις κωμωδίες του Αριστοφάνη της σημείωσης 3 της σ. 195. Ακολουθεί πολυσέλιδη και προσεκτικά δομημένη βιβλιογραφία (σσ. 197-230), που μας βοηθά να καλύψουμε το κενό είκοσι περίπου χρόνων αριστοφανικής βιβλιογραφίας που ήδη μας χωρίζουν από τη γνωστή βιβλιογραφία του Φάνη Κακριδή (*Όρνιθες*, έ.α., 1974)· χρονολογικός πίνακας (σ. 231)· πίνακας συντομογραφιών (σσ. 233-34)· κατάλογος των εικόνων (σσ. 235-238), που μας δίνει την ευκαιρία να κάνουμε λόγο για την ευπρόσωπη παράθεση εικόνων (που περιέχονται στις ένθετες σσ. των Πινάκων I-XVI), που λειτουργικά συνοδεύουν το βιβλίο, ξεκινώντας από την παράδοση του κειμένου και φτάνοντας σε σύγχρονες παραστάσεις (ενοχλεί μόνο το παρόραμα της λεζάντας του εξωφύλλου, όπου, επιχειρώντας ο συγγρ. να διορθώσει ανακολουθία της λεζάντας του εσωφύλλου, κάνει αναγραμματισμό, και αντί «η εικόν 13» γράφει «η εικόν 31»!)· περίληψη στα γαλλικά (*Résumé*, σσ. 239-40) και χρήσιμα ευρετήρια (χωρίων του Αριστοφάνη, σσ. 241-2, και προσώπων, τόπων και πραγμάτων, σσ. 243-48).

Στην προσπάθειά του να παρουσιάσει, με την πρώτη (απ' όσο ξέρουμε) ελληνόγλωσση μελέτη του, χαρακτηριστικές πτυχές του αριστοφανικού έργου, ο συγγρ. εργάστηκε με ευσυνειδησία και μεθοδικότητα, δείχνοντας αξιόλογη ενημέρωση, που του επιτρέπει να επιλέγει εύστοχα τα χωρία του Αριστοφάνη τα οποία τεκμηριώνουν τις θέσεις του και να προβαίνει σε, κατά κανόνα, επαρκή και σωστό λεξιλογικό και μετρικό σχολιασμό. Δεν πρέπει, εξάλλου να παρασιωπηθεί ότι η εργασία του παρουσιάζει κι ένα πρόσθετο ενδιαφέρον για τον τόπο μας, αφού εισάγει στον τομέα των αριστοφανικών σπουδών τη μεθοδολογία της «ανθρωπολογικής έρευνας της αρχαιότητας», της οποίας η με λόγο γνώσεως εφαρμογή από καταρτισμένους φιλόλογους μπορεί να οδηγήσει σε ερμηνείες με τις οποίες δεν είχε εξοικειωθεί η παραδοσιακή φιλολογική μέθοδος. Και, με δεδομένη τη μετρίοφρονα δήλωση του προλόγου του «η μελέτη αυτή απευθύνεται

κυρίως στον μέσο αναγνώστη, ο οποίος ενδιαφέρεται για την αρχαία ελληνική κωμωδία ...» (και όχι στον «καταρτισμένο φιλόλογο») ο συγγρ. προσέγγισε με επιτυχία το στόχο του, αν και δεν είναι λίγες οι σελίδες του βιβλίου του, με τις οποίες και ο «επαρκής αναγνώστης» συμπληρώνει την πληροφόρησή του. Συνέπεια αυτής της σκοποθεσίας ήταν να παραιτηθεί ο συγγρ. από την επιδίωξη πρωτοτυπίας, προπάντων στα γενικότερα συμπεράσματα, στα οποία καταλήγει. Τα συμπεράσματά του δεν συμπληρώνουν ουσιαστικά ούτε ανατρέπουν τη γενικότερη αποδεκτή διαπίστωση ότι η ιδιαιτερότητα του Αριστοφάνη έγκειται στη συνύπαρξη γνήσιου λυρισμού και καθημερινότητας, η οποία φτάνει ως το χυδαίο και τη βωμολοχία (βλ. σχετικά τις σσ. 285-291 του βιβλίου μας, «Αριστοφάνης: σάτιρα-θέατρο-ποίηση», έ.α.). Υπερβολική επίσης μου φαίνεται η σχεδόν δογματική θέση του συγγρ. για την αποφασιστική σημασία της μετρικής μορφής: βέβαια δε λείπουν τα τεκμήρια για το ιδιαίτερο «ήθος» που εκφάζει το κάθε μετρικό σχήμα, αλλά απ' το σημείο αυτό ως την καθοριστική σημασία της μετρικής μορφής η απόσταση είναι μεγάλη· φτάνει να θυμηθούμε ότι τα βασικά μετρικά σχήματα των στίχων απαγγελίας είναι περίπου τα ίδια στην τραγωδία, στην αρχαία κωμωδία (όπως και στους ιαμβογράφους) και στον Μένανδρο. Σημειώνω ακόμη πως στις μετρικές αναλύσεις των λυρικών στίχων ο συγγρ. φαίνεται προσηλωμένος στην παραδοσιακότερη μέθοδο, ενώ είχε τη δυνατότητα (αφού γνωρίζει τη μελέτη του A. Wartelle, «Analyse métrique de l'appel de la huppe (Av. 209-262)», *BAGB* 25 (1966) 440-449, που δείχνει το ενδιαφέρον της «περιοδολογίας» που προώθησε ο J. Irigoien (βλ. *Annuaire de l'EPHE* (IVe Section) 1967-68, σ. 172).

Η βασικότερη αδυναμία της εργασίας του κ. Παππά είναι η αναντιστοιχία ανάμεσα στον τίτλο και στο περιεχόμενό της. Συγκεκριμένα, ο τίτλος *Ο φιλόγελως Αριστοφάνης* δημιουργεί προσδοκία ότι θα έχουμε μπροστά μας μια πολύπλευρη παρουσίαση της τέχνης του κωμικού, με την οποία προκαλεί το γέλιο των θεατών του (αφού πρώτα γέλασε ο ίδιος)· όμως, όπως έγινε φανερό, νομίζω, από την περιληπτική απόδοση των περιεχομένων του βιβλίου που επιχειρήσαμε, μόνο μια, πολύ ενδιαφέρουσα βέβαια, πτυχή του «φιλόγελου Αριστοφάνη» (πλαισιωμένη από την πραγμάτευση του ήρωα-σωτήρα και της κωμικής κάθαρσης) αναπτύσσεται αναλυτικά: η ισχυρή λυρική πνοή που εμψυχώνει τις κωμωδίες του. Βέβαια, για όσους παρακολούθησαν την ως τώρα συγγραφική δραστηριότητα του κ. Παππά, η αναντιστοιχία αυτή εξηγείται εύκολα: δυο χρόνια πριν από τον *Φιλόγελο Αριστοφάνη* είχε εκδώσει (το 1992) το βιβλίο *Αριστοφάνης, λυρισμός και γέλιο*, στο οποίο πραγματευόταν σχεδόν αποκλειστικά την χαρακτηριστική πτυχή της αριστοφανικής κωμωδίας, για την οποία κάναμε λόγο παραπάνω. Και πρέπει να ειπωθεί ότι τιμά ιδιαίτερα τον συγγρ. το ότι αντιλήφτηκε πως η εργασία του εκείνη είχε σημαντικές αδυναμίες και επιχείρησε να τη βελτιώσει ουσιαστικά και να την πλουτίσει, κι έτσι μας έδωσε το βιβλίο που μας απασχολεί. Δείχνει επαινετή ευσυνειδησία και εργατικότητα η προσπάθειά του αυτή, που είχε θεαματικά θετικά αποτελέσματα: ασύγκριτα καλύτερη τυπογραφική εμφάνιση, περιορισμό στο ελάχιστο των εκφραστικών αδεξιότη-

των και των αβλεπτημάτων, πλουσιότερες και πολύ περισσότερο προσεγμένες βιβλιογραφικές σημειώσεις (ιδιαίτερα σ' ό,τι αφορά στην ελληνική βιβλιογραφία). Ταυτόχρονα έδωσε μεγαλύτερη (περίπου διπλάσια) έκταση στο βιβλίο του με την προσθήκη τριών νέων κεφαλαίων (του πρώτου, του δεύτερου και του έκτου), από τα οποία τα δυο τελευταία τον απομακρύνουν από τον αρχικό στόχο του, τον οποίο εξυπηρετούν τα τρία ενδιάμεσα κεφάλαια (τρίτο, τέταρτο και πέμπτο). Το αποτέλεσμα είναι να έχουμε ένα βιβλίο μεστότερο, αλλά που παρουσιάζει την αδυναμία που αναφέραμε, όπως και άλλη μια: περιττές επαναλήψεις, που πάντοτε ενοχλούν (ας περιοριστώ σ' ένα παράδειγμα, την περιληπτική απόδοση του περιεχομένου της *Ειρήνης* της σ. 62 που επαναλαμβάνεται στη σ. 73) και παρεκβάσεις που απομακρύνουν την έρευνα από το θέμα της πραγματεύσης (π.χ. ο λόγος που γίνεται, στις σσ. 47-49 και στις αντίστοιχες σημειώσεις της σ. 57, για τους ηθοποιούς της ελληνιστικής εποχής και για το θέατρο των μέσων του 4ου και των αρχών του 3ου π.Χ. αιώνα). Και στις βιβλιογραφικές σημειώσεις δίνονται για πολλοστή φορά όλα τα βιβλιογραφικά στοιχεία για το ίδιο βιβλίο, ενώ θ' αρκούσε ένα «όπου παραπάνω».

Η επιμονή μου στη συζήτηση των σημείων της εργασίας του κ. Θ. Γ. Παππά που μου φάνηκαν λιγότερο πειστικά απ' ό,τι το υπόλοιπο μέρος της οφείλεται στη γενικότερη γνώμη που σχημάτισα γι' αυτή: ότι είναι μια αξιόλογη συμβολή στον τομέα της μελέτης της αριστοφανικής κωμωδίας από έναν νέο φιλόλογο που ήδη διαθέτει τις βασικές προϋποθέσεις για να δώσει έργο σημαντικότερο, φτάνει να ξεκαθαρίζει σαφέστερα τους στόχους του και να εξασφαλίζει μεγαλύτερη ομοιογένεια στην έκθεση των αποτελεσμάτων της μελέτης του.

Θεσσαλονίκη

ΗΛΙΑΣ Σ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

Plutarchi Vitae Parallelae recognoverunt *Cl. Lindskog* et *K. Ziegler*, vol. II, fasc. 2, iterum recensuit *K. Ziegler*, editionem correctionem cum addendis curavit *H. Gärtner*, Stutgardiae et Lipsiae, in aedibus *B. G. Teubneri*, MCMXCIV, σελ. X, 352.

Η πρώτη ιστορία της παράδοσης των έργων του Πλουτάρχου (περ. 46-120 μ.Χ.) είναι ασαφής. Ο ονομαζόμενος κατάλογος Λαμπρία για τον οποίο γίνεται λόγος στη Σούδα (10ος αι.)¹ δεν θεωρείται πια έργο γιου του Πλουτάρχου², πιστεύεται όμως ότι είναι ένας κατάλογος των έργων του όπως αυτά τακτοποιήθηκαν σε κάποια βιβλιοθήκη του 3ου ή 4ου αιώνα με το όνομά του.

1. Σούδα Λ 96 Λαμπρίας, Πλουτάρχου τοῦ Χαιρωνέως υἱός. ἔγραψε Πίνακα ὧν ὁ πατήρ αὐτοῦ ἔγραψε περὶ πάσης Ἑλληνικῆς καὶ Ῥωμαϊκῆς ἱστορίας.

2. Για το ζήτημα αυτό βλ. *K. Ziegler, RhM* 63 (1908) 239-44, 76 (1926) 20 κ.ε.

Ως την εποχή αυτή θεωρείται βέβαιο ότι δεν υπήρχε ακόμη καμιά συνολική «επιστημονική» έκδοσή τους. Από τον κατάλογο αυτόν απουσιάζουν, όπως είναι γνωστό, μερικά έργα που σώζονται σήμερα.

Ο Φώτιος (9ος αι.) είχε στη διάθεσή του μια δίτομη έκδοση των *Βίων* αφού στο χφ 245 της Βιβλιοθήκης του αναφέρει περικοπές από τον 2ο τόμο. Εξάλλου ο 1ος τόμος της έκδοσης αυτής πιστεύεται ότι σώζεται στον περγαμινό κώδικα Seitenstettensis (11ου-12ου αι.), ένα αρκετά ακριβές χφ με μερικές διορθώσεις από το πρώτο και το δεύτερο χέρι και διάφορες γραφές στο περιθώριο³. Από το χφ αυτό ο Ερρίκος Στέφανος άντλησε για την έκδοση του Πλουτάρχου (1572) περισσότερες από 50 γραφές. Παράλληλα κυκλοφορούσε και μια άλλη τρίτομη έκδοση, που σώζεται σε αρκετά χφφ του 10ου αι. Ο πρώτος λόγιος που συγκέντρωσε σε σώμα τα άλλα σύντομα έργα του Πλουτάρχου —πρώτα 69 τον αριθμό⁴ και ύστερα 78— που κυκλοφορούσαν προηγουμένως σε μικρές ομάδες ήταν ο μοναχός Μάξιμος Πλανούδης (13ος-14ος αι.), στον οποίο κατά πάσαν πιθανότητα οφείλεται και ο χαρακτηρισμός τους «ηθικά»⁵.

Από τον 5ο έως τον 15ο αι. ο Πλούταρχος είχε ξεχαστεί στη Δύση κι εμφανίστηκε σε λατινική μετάφραση κυρίως των *Βίων* το 1471. Ωστόσο μετά την πρώτη έντυπη έκδοσή του μεταξύ 1509-1517, και ιδιαίτερα μετά την περίφημη μετάφρασή του στα γαλλικά από τον Amyot (1559 *Βίοι*, 1572 *Ηθικά*), έγινε ένας από τους πιο δημοφιλείς Έλληνες κλασικούς. Σήμερα τα έργα του έχουν μεταφραστεί στις κυριότερες γλώσσες του κόσμου. Στις μέρες μας οι σπουδές γύρω από τον Πλούταρχο έχουν αναζωογονηθεί κάπως με την ίδρυση της Διεθνούς Πλουτάρχειας Εταιρείας (International Plutarch's Society) για τη μελέτη του εντυπωσιακού έργου του⁶. Από μέρους των νεοελλήνων οι μόνες αξιόλογες συμβολές στην κριτική του κειμένου του Πλουτάρχου είναι του Αδαμαντίου Κοραή, που μεταξύ 1809-1814 δημοσίευσε πέντε τόμους από τους *Παράλληλους βίους*, τους 3ο-8ο της ονομαστής *Ελληνικής Βιβλιοθήκης*, και του Γρηγορίου Βερναρδάκη που εκπόνησε κριτική έκδοση των *Ηθικών* στη Bibliotheca Teubneriana μεταξύ 1888-1896 σε οκτώ τόμους, μαζί με τον Επίλογο.

Οι *Βίοι* του Πλουτάρχου πρωτοεχδόθηκαν στη Φλωρεντία το 1517 με τη φροντίδα του Boninus σε μια Juntina. Το κείμενο βελτιώθηκε κυρίως από τους Στέφανο, Reiske (οι τόμοι I-V της περίφημης έκδοσης του 1774-1782

3. Βλ. C. Th. Michaelis, *De Plutarchi codice ms. Seitenstettensi*, Berolini 1885· W. Meyer, *De codice Plutarcho Seitenstettensi eiusque asseclis*, Diss. Lips. 1890· K. Ziegler, *RhM* 68 (1913) 97 κ.ε.

4. Σώζονται στον κώδικα Ambrosianus 859 του έτους 1295.

5. Βλ. Mewaldt, «Maximus Planudes und die Textgeschichte der Biographien Plutarchs», *Sitz.Ber.d.Berl.Akad.*, 1906, 824 κ.ε.

6. Ενδεικτικές είναι οι πρόσφατες εκδόσεις: B. Scardigli (εκδ.), *Essays on Plutarch's Lives*, Οξφόρδη 1995· M. Garcia Valdes (εκδ.), «Estudios sobre Plutarco: Ideas Religiones», Actas del II Simposio International sobre Plutarcho, Sociedad Espanola de Plutarquistas, Μαδρίτη 1994.

περιέχουν τους *Βίους*), Κοραή κ.ά. Στη Β.Τ. έχουμε τον 19ο αιώνα το κείμενο της έκδοσης του Sintenis (ed. minor 1852-1855), αλλά το 1914 στην ίδια σειρά γίνεται νέο ξεκίνημα από τους Lindskog-Ziegler και η έκδοσή τους περατώνεται πριν από την έκρηξη του πολέμου μαζί με ένα τόμο-Index. Όταν οι τόμοι της έκδοσης αυτής καταστράφηκαν στη διάρκεια του πολέμου, με τη φροντίδα μόνο του Ziegler, ο οποίος αφιέρωσε στον Πλούταρχο συνολικά περισσότερα από 60 χρόνια της ζωής του, επανεκδόθηκαν με αρκετές μικροδιορθώσεις. Ο τόμος IV αποτελείται από λεπτομερείς indices και είναι έργο των K. Ziegler και H. Gärtner (1980).

Η καινούργια ανατύπωση έγινε με τη φροντίδα του H. Gärtner, ο οποίος πρόσθεσε Addenda (σσ. 338-352) χαρακτηρίζοντας την ανατύπωση, κάπως υπερβολικά, *editionem correctiorem*⁷. Τα χφφ στα οποία βασίστηκε η ανατύπωση είναι ακριβώς τα ίδια με εκείνα της προηγούμενης έκδοσης που ανατυπώθηκε, δηλ. ο L (= cod. Laur. conv. suppr. 206 του 10ου αι.) με τα απόγραφα του AD Junt, και για τους βίους *Αλέξ.-Καίσ.* και ο B. Από τη σ. 275, 11, όπου το χάσμα στον L, τα χφφ ABD ανεξαρτητοποιούνται. Χρησιμοποιούνται επίσης τα χφφ K P H και Q = CBMVb aut omnes aut plures. Στην έκδοση χρησιμοποιήθηκε κι ένας πάπυρος, ο *Genavensis*⁸, βλ. σσ. VIII-IX. Στην ανατύπωση λαμβάνονται υπόψη δύο ακόμη μικρά αποσπάσματα του ίδιου παπύρου που βρίσκονται στην Κολωνία, από τα οποία το πρώτο δίνει μια διαφορετική γραφή. Στον βίο του Πελοπίδα υπάρχει τώρα ένας πάπυρος της Χαϊδελβέργης του οποίου οι διαφορετικές γραφές βρίσκονται στα Addenda, σ. 67, 15 κ.ε. Αυτά είναι εν συντομία τα χαρακτηριστικά της ανατύπωσης, της οποίας ό,τι καινούργιο υπάρχει βρίσκεται στα Addenda.

Στο μεταξύ για όλους τους βίους του τόμου υπάρχει τώρα η έκδοση Flacelière κ.ά. (Coll. G. Budé, Παρίσι)⁹, όπου το αρχαίο κείμενο είναι γενικά πιο ισορροπημένο από εκείνο του Ziegler γιατί ακολουθεί πιο πιστά τη χειρόγραφη παράδοση, ενώ προβαίνει και σε μερικές αρκετά επιτυχημένες διορθώσεις. Στην έκδοση Ziegler γίνονται, εξάλλου, διορθώσεις που σκοπεύουν να θεραπεύσουν τη χασμωδία. Για τις απόψεις του Ziegler για τη χασμωδία βλ. το άρθρο του «Plutarchos», *RE*, 1951, στήλ. 932-5, ενώ η υπερβολική στίξη (ιδιαίτερα στα κόμματα) και ο κακός συλλαβισμός αρκετών λέξεων ενοχλούν τον αναγνώστη. Υπάρχουν επίσης αδιευκρίνιστες ορθογραφίες, π.χ. *στενώτερος*, τύποι του ρήματος *μείγνυμι* κλπ.

7. Ομοιόμορφα έχουν ανατυπωθεί και άλλοι τόμοι των *Βίων*, π.χ. II.1 (1993), I.2 (1994).

8. Ο πάπυρος αυτός απέχει μόνο ένα περίπου αιώνα από τον συγγραφέα και δίνει μερικές καλές γραφές.

9. Για την παρούσα κατάσταση της μελέτης του έργου του Πλουτάρχου βλ. R. Flacelière, «État présent des études sur Plutarque», *Actes VIIIe Congrès G. Budé*, Παρίσι 1969, σσ. 483-506.

Σημειώνω δειγματοληπτικά μερικά χωρία στα οποία δεν θα συμφωνούσα με τη λύση που έδωσε ο Ziegler: Πελοπ. 17.5 προτιμῶ (διὸ) (add. Castiglioni) καὶ θαρροῦντες· 19.2 θα προτιμούσα ἢ Πειθοῦς καὶ Χαρίτων ... δι' Ἀρμονίας, ἢ καλύτερα, πειθοῦς καὶ χαρίτων ... δι' ἁρμονίας· 20.6 προτιμῶ γενομένης δὲ χαλεπῆς οὔτω καὶ παρὰ νόμου (τῆς) πράξεως· 22.4 προτιμῶ την εἰσήγησιν Κοραή (δια)διδόντες· 27.4 προτιμῶ ὡς αὐτὸν (αὐτὸν codd.) του Flacelière: Μαρκ. 5.5 πῖλον, ὃν οἱ καλούμενοι φλάμινες (Φλάμινες Flac., φλαμίνοι codd. Ziegler)· 5.6 θα προτιμούσα με τον Reiske Μινυκίου (Μινι - codd.)· ἐπίσης 6.3 Ἰνσόμβρας (ἰνσόμβρους L²: ἰσόμβρους) πρβ. Μαρκ. 3.1,4.2· 8.7 ἀσφαλῶς φερίρε (ὅπως Ρωμ. 16.6 Iuntina Aldina: φέρι codd.)· 13.4 δέχομαι ex. gr. την εἰσήγησιν Castiglioni τῶν περὶ Κάννας παραταξαμένων πρὸς Ἀννίβαν (ὅσοι μὴ ἀνηρέθησαν), οἱ μὲν ἔφυγον κλπ· 15.3 μήπως (ἰκανόν) διάστημα· 18.2 προτιμότερη ἡ εἰσήγησιν Castiglioni: καὶ μάχαις ἐνίκησε πάντας· 19.6 προτιμῶ καὶ τὸ συμπαθοῦν καὶ τὸ συναλγοῦν ὅλως (Coraes: ὅμως codd.) ἐν τοσοῦτῳ μεγέθει χαρᾶς ἡ ψυχὴ διέφαινε· 22.10. σκοπεῖν πάρεστι (τῷ βουλομένῳ) με την προσθήκην Castiglioni.

Αλέξ. 4.3 προτιμῶ μάλιστα περὶ τὸ στήθος με τον Φώτιο. Επίσης 6.6 μετεωρίσας ἑαυτὸν (Φώτ.: αὐτὸν codd.)· 9.6. ἐκφανεστάτην δ' Ἄτταλος (αἰτίαν) (Castiglioni) παρέρσχεν 11.2 ὅσον (Coraes: οἶον codd.) καταζεύξαι καὶ τιθασεῦσαι· 16.1 ἡ εἰσήγησιν Castiglioni περὶ τῆς εἰσόδου καὶ (διακινδυνεύειν ἐξ) ἀρχῆς εἶναι ελκυστική, ἀν καὶ ἰσως περιττεύει ο καί· 19.9 ὥστε καὶ (τὴν) (Castiglioni) φωνὴν ἐπιλιπεῖν· 21.9 {καλῆς καὶ} γενναίας καὶ τὸ κάλλος (διαφερούσης) με τον Castiglioni, ἢ καλῆς καὶ γενναίας καὶ τὸ κάλλος (ex. gr.: ἐκπρεπεστάτης)· 32.6 ἀπέστειλε ... ἀγγέλους φράσσοντας (Coraes: φράζοντας codd.)· 35.6 ὃς (L² M) Στέφανος ἐκαλεῖτο, ὅπως καὶ ο Flacelière· ἐπίσης Δείνων ἀντὶ Δίνων ᾧ· 45.5 ἐπίσης ὑφ' οὗ (τὸ) (Ziegler) τῆς κερκίδος ὅστέον· 48.5 τὸ τῆς ἀρχῆς ὄνομα (καὶ δόξαν) ο Castiglioni παραβάλλοντας Καίσι. 69.1· 64.4 μετὰ τις λέξεις οὐκ ἔγνωκεν ἐξέπεσε ἡ ἀπάντησιν του γυμνοσοφιστῆ, ἐκτός κι ἀν ἡ ἀπάντησιν βρίσκεται στο κείμενο ὃ μέχρι νῦν, εἶπεν, ἄνθρωπος οὐκ ἔγνωκεν ὡς ἐξῆς: ἄνθρωπος, εἶπεν, ὃ μέχρι νῦν οὐκ ἔγνωκεν· 68.6 ἐμπλήσαι πόλεων (Reiske: πολεμίων codd.) εἶναι μια ελκυστικὴ πρότασις.

Καίσι. 18.1 θα ἀνέμενα Ἑλβητίους (-τίους codd.)· 26.5 θα προτιμούσα Αἰδούων ('Εδ. codd.)· 32.3 διήγαγεν (Coraes: διήγεν codd.)· 37.3 Ὀρικόν (νῶρικον codd., Ὀρικον cum Anon. editt.)· 41.3 Τουσκλᾶνον (τουσκλάνων PHQL², Τοῦσκλον Ziegler cl. Cat. mai. 1.1, Luc. 39.4, 43.4, Cic. 40.3, 47.1 sed cf. et Pomp. 67.5· 43.1 Καλήνου (καληνίου P, καλλήνου C, καλήνου cett.). Τέλος υπάρχουν ελάχιστα χωρία ὅπου πρέπει νὰ ξεκαθαριστεῖ τι ἀκριβῶς δίνουν τα χφφ, γιατί δεν συμφωνοῦν μεταξύ τους ἡ ἐκδοσὴ Ziegler καὶ ἡ ἐκδοσὴ Flacelière.

Αθήνα

N. KONOMHΣ

Theodori Studitae Epistulae rec. G. Fatouros, Pars prior: Prolegomena. Epp. 1-70; Pars altera: Epp. 71-564. Indices [Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 31/1-2, Series Berolinensis], Berlin - New York, W. de Gruyter, 1991, pp. X, 496, 187, VII pl. (I), pp. 189-1007 (II).*

The correspondence of Theodoros Studites survives today only in part. From an estimated 1146 letters that were originally included in a colle-

ction kept after his death in the Studios monastery, about a half were copied in various anthologies together with what was then considered his most important letters. Until recently we had recourse to his letters in the edition of J. Sirmond (Paris 1696 / Venice 1728), which was later reprinted in *PG* 99, 903-1668. A critical edition of his extant correspondence would pose a formidable task by any standards. The large number of surviving letters and the extensive manuscript tradition would make hesitant even the most daring, not to mention the inclusion of a commentary and notes on the content of letters and on the network of correspondents or the labour required for such an enormous undertaking. Prof. G. Fatouros has made a name in Byzantine epistolography with his edition of the 451 letters of Michael Gabras, a collection that had prompted K. Krumbacher (I, 482), to remark «Werke von solchem Umfang ... sind selbst in der byzantinischen Litteratur selten», and he certainly did not lack the knowledge or the experience to take up the challenge.

The letters of Theodoros Studites span the period from the «moechian controversy», occasioned by the divorce and remarriage of Konstantinos VI, to the new outbreak of Iconoclasm under Leon V the Armenian. A protagonist in the ecclesiastical schism which came about by his repudiation of Konstantinos VI for divorcing his wife Maria, the Paphlagonian, Theodoros was imprisoned and later sent into exile in Thessalonica (797). From his exile, he managed to write to his friends and followers letters of spiritual advice on matters of discipline and private conduct. But the greater part of his correspondence written during this period is now lost. From an estimated 296 letters he had written only 53 survive today. Shortly after his release, he was involved in a second conflict with the court, caused this time by the rehabilitation of the *oikonomos* Joseph (the priest who had performed the marriage ceremony of Konstantinos VI) by the newly elected patriarch Nikephoros in 806. Theodoros and the monks of Studios opposed the patriarchal action and on account of their open protests they were duly condemned and sent into exile on the Princess island (809). From his banishment Theodoros managed to remain in contact with his dispersed followers through his letters, in which he laid down rules of conduct on communicating with his ecclesiastical opponents, whom he referred to as heretics. The crisis ended with the death of the emperor Nikephoros on 26 July 811. Hardly two years had passed and a new crisis rendered the church asunder. Leon V, who had Iconoclastic sympathies, upon rising to power assigned to Ioannes Grammatikos the organisation of a new Synod in order to take action against the veneration of the icons. The Synod was convened shortly after Easter Sunday of 815 and upheld the decisions of the Council of Hiereia of 754. Theodoros did not participate in the convocations of the church hierarchy, but sent a letter in which he expressed his opposition to the imperial policy (Ep. 71). Shortly after, he was arrested

and sent into exile, at first in the Bithynian fortress of Metopa (April 815) and later to the fortress Boneta in central Asia Minor, from where he continued to direct the Iconophile movement with his letters. In the beginning of 815 he was transferred to Smyrna, where he was placed under the supervision of the metropolitan of the city. There he spent about twenty months as a prisoner of the metropolitan, but he was able to write to his flock and followers letters of exhortation and spiritual advice.

Theodoros considered the writing of letters as a command of God especially at times of need and persecution. His theory of letter writing, as the editor points out, is contained in Ep. 104,18ff.: σχετλιάζω ἐκάστοτε φόβῳ συνεχόμενος κρίματος θεοῦ ὅτι οὐκ ἐπιστέλλω καὶ μὴ δεχόμενος γράμμα· ἀγάπης γὰρ θεοῦ ἔργον τοῦτο. His example was Saint Cyprian (Ep. 120,19), who had not ceased to write from his exile, the Apostle Paul, to whom he refers more than 800 times, and Saint Basil, who served as his literary model¹. He preferred brevity in letter writing over inordinate wordiness or, as he aptly put it, τὸν τῆς πολυλογίας ναυτιασμόν (Ep. 219,3). His letters can be divided according to their content in various categories. A group of about forty letters is addressed to monks, nuns and monastic communities, including several to iconoclasts, and they can hardly be distinguished in content from his catechisms. Another group consists of letters dealing with dogmatic or moral questions and a third of letters of condolence and consolation. There are also several letters, styled after saint Basil, written to fallen monks, and a good number addressed to the Emperor, the Patriarch, the Pope and other high-placed officials. A large number was addressed to his friends and relatives, with whom he was in constant correspondence during times of adversity.

The edition comprises the text of 557 letters (including the text of four spurious, nos. 557-560) which span a period of about thirty years (797-826). The letters, before they were dispatched, were copied and kept in files. Eventually these files formed a vast collection composed in five books. From this collection, after the death of Theodoros, originated subsequent anthologies and one of the most important manuscripts transmitting his letters, Coislianus 269, dated to the 9th c. (= C). The letters were copied in chronological order, although in some instances they were dispatched in packages, thereby violating strict chronology. For the transmission of the text, another ms, Parisinus 894, dated in the 14th c., is also of great importance. Though 400 years younger than C, the Paris ms luckily retains the original numbering of the folia of the archetypus. On their evidence, it is possible today to postulate a minimum of 1146 letters contained in the original collection.

1. Cf. G. Fatouros, «Die Abhängigkeit des Theodoros Studites als Epistolographen von den Briefen Basileios' des Grossen», *JÖB* 41 (1991) 61-72.

There are thirty-two mss in total (nos. 33-36 are not taken into consideration), but only five (CVMPS) have been considered important for the transmission of the text though none transmits the entire corpus. From their collation it follows that only three are closely related to one another so as to form a common family (VMP). VMP preserve the most interesting letters of the corpus, though they are not deriving directly from the original collection but from an anthology. In this respect, C represents an entirely different tradition. To begin with, the order of the letters in the five mss differs substantially. Only C appears to have retained an order which suggests the chronological arrangement of the archetypus. This fact alone implies that C does not derive directly from an anthology, but rather from the original collection and only partly from an anthology, as the editor postulates, which existed in Studios Monastery (pp. 43*, 105*). As the surviving mss suggest, from the voluminous correspondence of Studites there were made copies of select letters circulating in various anthologies. In contrast to them, C was written shortly after Theodoros' death and transmits 507 letters, lacking only 49 letters, which are supplied by other mss. Furthermore, the supplementary notes in the titles provided by C alone prove invaluable for the identification of the addressees. It is logical, then, that the edition was based primarily on C. The grammatical mistakes and colloquial words encountered in the text of C do not undermine its value, because they originate from Theodoros' own hand, as Prof. Fatouros maintains (129*). Nonetheless, it remains somewhat unclear whether we should attribute its rather abundant misspellings to the scribes of C, the Studite monks Nikolaos and Athanasios.

The text has been edited with the utmost care and scrutiny. The apparatus is divided in three levels, one for historical and prosopographical notes, another for recording the sources cited and the third for noting the various readings of the mss. For each letter there is a detailed summary with remarks on the chronology, the content and the recipient(s), so there is no need for a translation. The indices at the end of volume two have been prepared with great care and labour. Besides an index of proper names and one for realia, there are two additional indices, an *index graecitatis*, in which the peculiarities of Studites' grammar and syntax have been registered, and an *index verborum memorabilium* recording his numerous neologisms and words drawn from the vernacular.

Theodoros wrote his letters in simple language close to the vernacular spoken in his time. This gave cause to subsequent unnecessary corrections of simple words and expressions, as such elements of style supposedly could not have originated from him. So there are attempts to «correct» the text in Vaticanus 1432, dated to the 12th c., in contrast, for instance, to the demotic readings of C. Reading Theodoros' letters one immediately notices that his language and style do not conform to the norms of his time.

Obviously indifferent to the rules of school grammar, he preferred words and expressions of the vernacular, thereby developing a personal style. His concessions to the spoken language are noticed in the form of verbs, in the declination of nouns and in the syntax. Yet, one can never be sure whether some words are *hapax legomena* coined for the first time by him. According to the editor, there are about 3000 new words that have been registered in his writings (127*). Theodoros wanted his letters to be read and understood by everybody, even by the uneducated, and he was proud of this, as it is evinced by his friendship with Thaddaios, a former slave and a favourite disciple, who was completely uneducated. His secretary Nikolaos, the later abbot of Studios Monastery, was also half-educated. Another consideration in his mind was that he wanted to achieve through his language a certain distance from the theology of his time. In the last analysis, it was his independent nature and temperament that made him free himself from the rules of grammar in order to find expressions of his own and develop his own style².

Many letters read in a very similar fashion, as they repeat essentially the same teachings and exhortations to his friends and followers. This holds true for his letters of condolence, though on this subject there is a degree of variation depending on his ties with the family of the deceased. His letters written from exile, like Ep. 3 in which he described his journey and tribulations from Kathara in Bythinia to Thessalonica, are read with genuine interest. Though he was transferred from prison to prison during his banishments, his disciples followed him everywhere, alerted by a close network of friends and followers. Even in strict confinement in Boneta (818), the monk Euprepianos was able to see him by climbing secretly on the roof of his prison (Ep. 329). To escape the attention of the authorities Theodoros had allowed Euprepianos to dress as a civilian in white—but only for a while, as he explained to him when he learned that the latter had taken a liking to his new way of life (Ep. 329,7ff.). From his prison in Boneta, besides writing letters Theodoros composed religious tracts and epigrams against the Iconoclasts (Ep. 405,28-29; cf. also Ep. 356)³. The request of books, of which he was deprived, or parchment for copying books is a recurring theme throughout his correspondence (Epp. 112, 132, 146, 150, 152). His letters to women, often wives of government officials and nuns, are of particular importance, as they convey an idea of their literacy and education as reflected in their letters⁴. The wife of a *spatharius*, for

2. G. Fatouros, «Zur Sprache des Theodoros Studites, Lexicographica Byzantina» in W. Hörandner and E. Trapp (eds.), *Byzantina Vindobonensia* 20, Vienna 1991, pp. 123-128.

3. Cf. P. Speck, «Parerga zu den Epigrammen des Theodoros Studites, *Ελληνικά* 18 (1964) 31-35.

4. In this connection see also A. P. Kazhdan and A.-M. Talbot, «Women and Iconoclasm» *BZ* 84/85 (1991-92) 391-408.

instance, had written to him a letter τῆ ἐγχωρίῳ φωνῆ ὑπηγορευμένη (Ep. 553,2-3), which could imply a message written in the vernacular, if not in a local dialect, while another *spatharea* is praised for her readings in the sacred literature and the Fathers (Ep. 522,32-34). On hearing the tragic end of Leon V, after he had been cruelly blinded by his mother Eirene, he showed little sympathy, believing that he deserved the punishment as a fornicator who had transgressed the law of God (Epp. 417,1ff. and 443, 21-35). Stringent on doctrinal and moral issues, he could show compassion and true feelings —as in a letter sent to the family of a person who committed suicide and as a result suffered contempt and isolation (Ep. 449).

In the foregoing I hope I have indicated not merely some highlights of this monumental edition but my deepest admiration as well. There is a wealth of information in the letters of Theodoros Studites, of which I have mentioned here only a small fraction.

University of Ioannina

APOSTOLOS KARPOZIOS

Elizabeth A. Fisher (ed.), *Michaelis Pselli orationes hagiographicae* [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Stutgardiae et Lipsiae 1994, pp. XXV, 382.

George T. Dennis (ed.), *Michaelis Pselli orationes forenses et acta* [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Stutgardiae et Lipsiae 1994, pp. XVII, 204.

For the past ten years, under the direction of the late Leendert Gerrit Westerink († 1989), a series of various works by Michael Psellos is being published by Teubner in new critical editions. Apart from the two volumes to be reviewed here, six further volumes have appeared: *Oratoria minora* (1985: A. R. Littlewood), *Theologica I* (1989: P. Gautier), *Philosophica minora II* (1989: D. J. O'Meara), *Poemata* (1992: L. G. Westerink), *Philosophica minora I* (1992: J. M. Duffy), *Orationes panegyricae* (1994: G. T. Dennis). It is to Westerink's indefatigable energy and profound dedication to Byzantine literature that we owe some of the best editions of medieval Greek texts ranging from philosophy to medicine (Olympiodoros, Stephanos of Athens, Photios, Arethas, Patriarch Nicholas, Psellos, *Mazaris*, etc). His interest, in particular, for Psellos and the history of Neoplatonism in Byzantium dates back to the beginning of his scholarly career, when he edited the *De omnifaria doctrina* as his doctoral dissertation (Nijmegen 1948)¹. It came, therefore, as no surprise that he layed out an ambitious

1. On Westerink see briefly the preface in J. Duffy - J. Peradotto (edd.), *Gonimos*.

plan to edit together with colleagues and students a substantial amount of Psellos's works, as we are informed from the preface to the first volume: «Consilio L. G. Westerink ab ipso editoribusque aliis ad bibliothecam Teubnerianam iam praeparantur Pselli commentarius in librum de interpretatione, historia brevis, orationes funebres, orationes hagiographicae, orationes panegyricae et forenses, poemata didactica, tractatus philosophici»². Most of the shorter of Psellos's works are scattered in old and difficult to find editions or have been individually published in various journals of the humanities. Consequently, their collection and publication in one series under the guidance of one general editor is by itself a major contribution to Byzantine Studies. Westerink even succeeded in including Paul Gautier's (†1983) almost finished edition of Psellos's theological works, to which he added a superb preface and the necessary indices. Meanwhile, the *Historia brevis* has also appeared, edited by W. J. Aerts in the *Series Bero-linensis* of the *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* (1990). As far as can be seen, only the commentary on the *Liber de interpretatione* and the funeral orations are missing to complete the original plan, but they have not as yet been announced by Teubner. I am not aware if further volumes are planned; however, a new edition of Psellos's complete epistolographic corpus of approximately 550 letters remains a pressing desideratum.

As far as the published volumes are concerned, most editors follow closely the schema established by Westerink in his other editions for Teubner: short preface on the manuscript tradition with condensed descriptions of the codices, bibliography, short summary with further bibliographical information for each text, continuous numeration of the texts within a volume, continuous line numeration within each text. The large number of medieval and renaissance manuscripts preserving works by Psellos has wisely dictated a unified use of sigla, so that all major codices are referred to by the same letter (e.g., P for *Par. gr.* 1182 or V for *Vat. gr.* 672). After the merging of the divided Teubner house in 1992, the recent volumes follow a different page layout (smaller printed surface, different organization of the apparatus criticus) which on the whole makes the main text more readable, but creates certain difficulties in the use of the apparatus by the omission of the dividing colon between manuscript read-

Neoplatonic and Byzantine Studies Presented to L. G. Westerink at 75 [Arethousa Monographs], Buffalo, N. Y. 1988. It is unfortunate that Westerink is not included in the *Totentafel* of the *Byzantinische Zeitschrift* nor has an obituary been published in the prestigious journal. Is this then the fate of those scholars who silently but effectively have dedicated their life to editing the texts of the past, rather than vociferously talk about them (and themselves) at conferences and seminars?

2. Littlewood, *Oratoria minora*, p. VII n. 1 (first announcements in *BZ* 70, 1977, 293 and *JÖB* 26, 1977, 343). See also the reviews of Westerink's edition of Psellos's poems by Yannis Vassis, *Ἑλληγικά* 44 (1994) 191-196 and by Claudio Bevegni, *BZ* 86/87 (1993/94) 481-485.

ings and conjectures. The general typographical impression is, of course, of the same high quality.

*

In the volume edited by Elizabeth A. Fisher, a classicist at George Washington University, we find collected eight orations, all of them previously published. Oration 8, an ἐγκώμιον on the Beheading of St John the Baptist (pp. 289-323) is unquestionably spurious, although by itself of some interest for its peculiar style and use of mythological material. Of the remaining seven texts, some are not particularly important within the whole of Psellos's output³. However, orations 1 (pp. 1-94, presenting in triptych form the Life of St Auxentios ἐν τῷ Βουνῶ), 3 (pp. 114-198, on the Crucifixion of Christ), 4 (pp. 199-229, on the Miracle at the Blachernai Church) and 7 (pp. 267-288, the ἐγκώμιον on St Symeon the Metaphrast) are among the well known and quite important works of the Byzantine polymath, each for different reasons.

The *Life of St Auxentios* deals in a most interesting and perceptive fashion with questions of demonology, a subject that fascinated Psellos throughout his life, as his various demonological treatises testify. What makes this particular work worth studying is the fact that it is the only hagiographical βίος written by Psellos; it can thus be examined under the light of Psellos's theoretical remarks on the composition of Saints' Lives, as he expressed them in the *Encomium on St Symeon the Metaphrast*⁴. This very encomium is also a most important text, for here we can see how Psellos judges the literary achievement of the Metaphrast, furnishing us with the invaluable information that Symeon used a group of collaborators who worked under his guidance (285.330-286.349)⁵. The Metaphrastic Menologion is thus a collective effort, not unsimilar to some of the other products of the tenth century.

Of extreme importance for art historians is the third oration, dealing with Christ's Crucifixion. After a detailed theological analysis of the Crucifixion, Psellos directs his audience to the image of the Crucifixion (probably a mosaic) in the church where the oration was held⁶, in order to illustrate his theoretical points by applying them to the visual work of art, which in its turn is described in a lengthy ἔκφρασις (187.642-197.879)⁷.

3. Or. 2 Λόγος εἰς τὸν Χαιρετισμὸν (pp. 95-113), or. 5 Λόγος εἰς τὰ θαύματα τοῦ ἀρχιστρατήγου Μιχαήλ (pp. 230-256), or. 6 Λόγος ὅτε προσηνέχθη ἡ ὑπεραγία θεοτόκος εἰς τὰ ἔγγρα τῶν ἀγίων (pp. 257-290).

4. See E. A. Fisher, «Michael Psellos on the rhetoric of hagiography and the *Life of St Auxentius*», *BMGS* 17 (1993) 43-55.

5. Cf. I. Ševčenko, «Levels of Style in Byzantine Prose», *JÖB* 31 (1981) 300-302.

6. We do not know anything, however, about the date, the church and the circumstances of the delivery.

7. See E. A. Fisher, «Image and Ekphrasis in Michael Psellos' Sermon on the Crucifixion», *Byzantinoslavica* 55 (1994) 44-55.

Finally, the fourth oration is the only one datable within the collection. Psellos informs us in an authorial σφραγίς at the end of the text that he composed the work in July 1075, following the instigation of Emperor Michael VII Doukas. The γραφή (229.756-7 ὑπομνήματος ὁμοῦ νομικοῦ καὶ πανηγυρικοῦ εἴδους λόγον ἔχουσιν⁸) narrates how a legal dispute over the ownership of a mill between the general Leon Mandalos and the monks of the Kallion monastery in Thrace was settled by a miracle of the Virgin Mary at Blachernai. Not only does Psellos display his superb command of characterization and narrative technique, he also supplies us with precious information on landholding, legal practices in the Byzantine provinces and popular religious beliefs in the capital.

Fisher states in her preface (p. XVII) that since she does not discern from the manuscript evidence two recensions, as is the case with other Psellan texts, it is not necessary to establish a *codex optimus* for each work, leaving the editor to choose between the variant readings. However, this methodological point of view has produced in most cases a problematic text, because the editor preferred to follow (as in the case of orations 1 and 7) the *codices recentiores*. Yet in both cases, the older manuscripts (the famous *Vat. gr. 672 [V]* for or. 1, the equally famous *Baroc. 131 [O]* and *Barber. gr. 240 [B]* for or. 7, all of them from the 13th century) undoubtedly offer the better readings. For anyone closely familiar with medieval Greek texts it is obvious that V O B preserve (even if they do have their fair share of scribal errors) the actual Byzantine substratum of each work. The younger manuscripts clearly represent an attempt either to elevate Psellos's style (this is the case with the *Life of St Auxentios*)⁹ or to make it conform to the rules of Attic prose (as in the case of the *Encomium on St Symeon the Metaphrast*)¹⁰. Fisher's insistence in preferring the «classicizing» *codices recentiores*, where they are available, has, in my opinion, created a distorted picture of Psellos's text, who is made to read rather like a poor quality Isocrates than an author of the eleventh century. In certain cases the choice of readings has been dictated by a failure to recognize the *res byzantina* involved in the meaning of the words.

Oration 1: 7.18 ὑποθέσεις Vln recte: ὑποθήκας cs Fi (ὑπόθεσις is the technical term for «narrative exposition»; cf. 9.62), 8.37 (word order), 8.38 (optative instead of subjunctive), 9.73 ἠρίθμητο Vcln: συνηρίθμητο s Fi (bad choice, because

8. A remark in itself quite indicative about the freedom of mixing different literary genres, in this case the law court decision and the panegyric oration.

9. The other manuscripts are: *Athous Laurae* Γ 99 (= l) and *Nicosianus* 18 (= n), both of the 14th century; *Athous Vatoped.* 636 (= c) and *Esphigmenou* 78 (= s), both of the 15th century.

10. Fisher explicitly decides to follow *Oxon. Auct. T.* 1.11 (= b) of the 15th century (see her preface, p. XII) against the older manuscripts O and B, as well as *Vat. gr.* 567 (= r) of the 14th century.

it distorts the prose rhythm), 9.79 (particle), 12.146 and 17.246 (dual), 27.471 λαός Vln: λεώς cs Fi, 40.768 (word order), 45.75 ἀναισθήτως Vlns: ἀνεπαισθήτως c Fi (cf. 45.87 ἀναισθήτων), 47.121 τὰ θρέμματα Vln should be kept as in all other occurrences of the word, 52.238-9 (word order), 61.413 γράμμασι V: τοῖς γεγραμμένοις clns Fi (wrong choice, since the word is the technical term for «document»; cf. 60.410 γράμμασι), 78.353 ἐθάρρησε Vln: ἐθάρρησε cs Fi, 92.676 ταλαιπωρίας Vcs recte: αἰτίας ln: ἀστίας scr. Fi (unnecessary correction).

Oration 7: 269.4-5 (word order), 269.7 μόνω BO recte: μόνον rb Fi, 269.8 (word order), 269.12-13 (the datives, as transmitted by Or and partly B, should be retained), 269.16 Κωνσταντινούπολις BOR: -νόπολις b Fi (a choice against all Byzantine practice), 270.19 ἀντέλαβε BOR recte, 270.30 κράτος BOR: κάλλος b Fi (the editor considers this to be one of the best readings of b, proving its superiority; however, κράτος is unquestionably correct, as it refers to Symeon, who is compared to the lion, who shows his «strength» straight from birth), 270.32 ἐξ ἀνθούσης BOR: ἐξανθησάσης b Fi (the obvious correction is, of course, ἐξανθούσης), 272.74 ἐναβρυνόμενος B: ἐναμβρυνόμενος br Fi: ἐμβραδυνόμενος O (B's reading is manifestly correct, while the word is attested in this very usage in Lucian), 274.105 εὖ ποιεῖν BOR: εὖ δρᾶν b Fi (but εὖ ποιεῖν is the technical term for «practicing philanthropy», which is exactly what Symeon does in 276.146-149), 275.125 κοσμικός BOR recte, 278.186 BOR, 278.192 συγγράμασιν BOR recte, 278.194 BOR recte, 278.199 the reading εὐτυχῆ Br (adjective) is preferable to the redundant εὐτυχῆ Ob (verb), 279.205 BOR recte, 279.219 the correct τρίτον BOR —replaced by ἄλλο b— has been printed by Fi as τρίτον ἄλλο, 281.253-4 (word order), 281.260-261 μέρεσι BOR: γένεσι b Fi (absurd choice, since μέρεσι refers to the two types of audience, the ἐλλόγιμος ἀκροατής and the ἰδιώτιδες ἀκοαί), 284.317 τὸν ἀσκητὴν BOR: τῶν ἀσκητῶν b Fi (impossible choice, since the following personal pronoun is in the singular and the preceding indefinite pronoun refers to a δρῦς), 285.345 (atticizing form), 286.350 τῶν θυραίων σοφῶν BOR: θύραθεν b Fi (wrong choice, because Psellos uses this *recherché* formulation elsewhere, e.g., *orat. for.* 1.2477 τὸν θυραῖον νοῦν), 287.377 τρίτην ἡμέραν BOR: τρίτον ἡμαρ β Fi (absurd choice on stylistic and syntactic grounds since the adjective following is feminine), 287.378 (combination of readings).

The editor's inconsistency, on the other hand, becomes manifest wherever the text is preserved in a single, and always old, manuscript, as in oration 5, where she follows V even closer than the previous editors (Kurtz - Drexl I, pp. 120-141). The unsatisfactory text of this volume is the result of an inexperienced classicist's work with Byzantine texts. I have previously pointed to a similar case in a recent Teubner edition¹¹. It is to the detriment of Byzantine studies when this happens (and it seems to be happening quite often lately) because the possibility of reediting these texts within the next few years is minimal and the cost of publication substantial. I think that the practice in the older Teubner editions

11. See my review of M. Marcovich's edition of Prodrornos's novel in vol. 43 (1993) 229-236 of the present journal.

of having a reader go through the texts (and there have been excellent philologists like Johannes Irmscher and Günther Christian Hansen performing this demanding task) prevented such methodological errors to appear in print.

*

The errors marring the previous volume do not appear in the edition of Psellos's three forensic orations and five legal memoranda by Father George T. Dennis, Professor at the Catholic University of America (Washington, D. C.), exactly because the editor is an experienced Byzantinist who has dealt with a variety of medieval Greek texts (the letters of Manuel Palaiologos, various military treatises). Dennis has also edited Psellos's panegyric orations in the same series.

The eight texts included here are well known and have been published long ago. They present relatively few editorial problems, as they are preserved in three of the oldest and best codices, namely P V and L (= *Laurent*. 57, 40). Most famous among the texts is the lengthy first oration (pp. 1-103), Psellos's violent accusation of Patriarch Michael Keroularios to the Holy Synod in Constantinople, written on bequest of Emperor Isaak Komnenos in the fall of 1058, but never delivered because the accused died in January 1059. Whatever one has to say about Psellos's character and his attitude to Keroularios¹², the oration is a forensic masterpiece: the presumed misdeeds of the patriarch are presented, exposed and condemned in detail, including the crime of grave robbing, depicted in a splendid scene of black humour, where Psellos leads the Holy Synod to view the desolate ruins of a church which Keroularios destroyed to adorn some not so holy buildings (pp. 72-83). Of interest is also the third oration, where Psellos defends his friend Ioannes Xifilinos, professor of law, from the accusations of an old judge named Ophrydas (pp. 124-142). Scholars believe that the text was written on a real occasion; however, the fact that Psellos presents the case to his pupils (135.282-3 ἐγὼ δέ, εἰ μὴ φορτικὸς ὑμῖν, ὦ νέοι, δόξαμι τῷ τεχνικῷ ἀντεπιδεικνύμενος), with the concluding remark καὶ μάλιστα λόγος εἴη ὁ ὑπερμαχόμενος, ἵνα μὴ πάλιν σχεδιάζειν καὶ παίζειν ἀναγκασθῆμεν (142.504-5), as well as the name of the opponent (Ophrydas = the «high-browed one»), suggests that the work was conceived as an amusing rhetorical play, not unsimilar to the poem of abuse against the Sabbaitan monk (poem 21, pp. 258-269 Westerink). The five memoranda offer substantial insights into Psellos's private life, as well as his duties as imperial secretary and legal expert.

The texts have been edited with care, including a number of good corrections (e.g., 24.600, 25.640-1, 37.971, 50.1329, 71.1923, 94.2572,

12. On the whole issue see Michele Psello, *Epistola a Michele Cerulario*, a cura di Ugo Crisculo [Hellenica et Byzantina Neapolitana 15], Napoli 21990, pp. 8-14.

125.14-15). In some cases it would have been preferable to retain the manuscript readings.

9.213 the ἦ should be retained, 16.408 οἰκητήριον P, 34.889 ἐντετροχομένου P, 43.1152 ἡ ... Δοσίθεος is the correct ironic form for the mad prophetess and not Δοσιθέος, 44.1176 παρὰ rather than ὑπέρ, 63.1719 πρώτως P edd.: fort. πρώτος, 143.7 scribendum τοῦ Κεγχρῆ, 148.133 προσγίνεται P recte, 150.172 εἰσήχθησαν οὖν P recte, 166.155 scribendum Ἰβηρίτζη, 176.2 οὐμπερτον L: Ῥόμπερτον Bezobrazov et Dennis: fort. Ῥομπέρτον collocante Anna Comnena.

What is, however, quite surprising is the unusually high number of typographical errors, some of which bear on the meaning of the text. Similarly surprising is the word division adopted in numerous cases, contrary to the conventions of the Greek language, and surely never used before in other Teubner editions. Consequently, as I have mentioned above, the lack of a reader (albeit here for different reasons) has again reduced the quality of the publication.

Typographical errors: 5.106, 14.338, 16.394, 18.435, 23 in the app. cr. read 576, 34.889 (read ἐντε-), 46.1230 (read θρυλλούμενα), 47.1237, 50.1336, 52.1384, 60.1611, 62.1675, 65.1761, 65.1762, 71.1920, 75.2051, 77.2117, 125.7, 126.28, 128.86, 128.86 in the app. crit. read n. 262, 133.230, 133.237, 133.259, 135.284, 136.304 no comma after γραφάς, 136.330 read σε, 137.363, 142.498, 144.16, 145.55, 150.181, 150.192, 152.229, 152.232, 152.235 read ἠώρηται, 152.243, 153.257, 155.313, 161.1, 158.80 read λόγον, 166.160, 174.122, 176 read 1074.

Word division: 24.618 ἀπ-ογεννήσομεν, 31.811 Ἐπικ-ούρου, 42.1130 ἐδαδ-ούχησε, 44.1172 αἰρετικ-οῖς, 48.1287 τετ-ολμημένα, 79.2149 ἐβ-ούλετο, 101.2788 ἐερ-ούς, 141.467 διαπέπ-τωχε, 145.60 ἱππ-όδρομον.

As a concluding remark, I would say that, on the whole, the publication of the two volumes is a useful addition to the series of Psellos's works, although they are not of the same high standard as the previous volumes. Thus, the various problems indicated (serious in the case of Fisher's edition) make the texts difficult to use; continuous reference to the apparatus is needed to check on the editor's work, while in many cases the reader has to reconstruct his own text. In this sense, the edition of the hagiographic and forensic orations cannot be considered definitive.

University of Cyprus

P. A. AGAPITOS

Paolo Eleuteri - Antonio Rigo, Eretici, dissidenti, Musulmani ed Ebrei a Bisanzio. Una raccolta eresiologicala del XII secolo, Venezia, Il Cadro editore, 1993, σελ. 164.

Το φαινόμενο των αιρέσεων αποτέλεσε ένα από τα κυριότερα χαρακτηριστι-

κά της βυζαντινής κοινωνίας καθ' όλη σχεδόν τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου. Οι ποικίλες εκφάνσεις του έχουν μέχρι σήμερα μελετηθεί σε βάθος από τη διεθνή βυζαντινολογική βιβλιογραφία, φανερό όμως γίνεται η έλλειψη μιας συνθετικής — και αναπόφευκτα συλλογικής — αντιμετώπισης των αιρετικών κινήματων σε σχέση με τις μεγάλες μεταβολές που επιτελέστηκαν στην κοινωνία του μεσαιωνικού ελληνικού κράτους με την πολυεθνική του φυσιογνωμία (βλ. την προβληματική στα άρθρα των J. Rouillard, «L'hérésie dans l'Empire Byzantin des origines au XIIe siècle», *Travaux et Mémoires* [= *TM*] 1 (1965) 299-324 και Nina Garsoïan, «Byzantine heresy: a reinterpretation», *Dumbarton Oaks Papers* 25 (1971) 85-113· πρβ. τη γενική επισκόπηση στους T. Gregory - A. Kazhdan - A. Cutler, λ. «Heresy», *Oxford Dictionary of Byzantium* [= *ODB*], N. Υόρκη - Οξφόρδη 1991, σσ. 918-920 με τη βιβλιογραφία).

Παράλληλα με την ανάπτυξη φεουδαρχικών και παρα-φεουδαρχικών φαινομένων στη βυζαντινή αυτοκρατορία (βλ. βιβλιογραφική επισκόπηση στον A. Savvides, *Βυζαντινός Δόμος* [= *ΒΔ*] 5-6 (1991-92) 110-118· πρβ. M. Bartusis, λ. «Feudalism», *ODB*, σ. 784), οι αιρέσεις αρχίζουν να παίρνουν τη μορφή δυσιστικών (δυσιστικών) διδασκαλιών, οι οποίες αντιπαραθέτουν το διεφθαρμένο σύμπαν (δημιουργημένο όχι από τον Θεό, αλλά από τη δύναμη του Κακού) προς τη Θεότητα, με την οποία συγχωνεύονται πνευματικά. Οι δυαλιστικές αυτές αιρέσεις (κυριότερή τους ο *Παυλικιανισμός* και η μετεξέλιξή του στα Βαλκάνια, ο *Βογομιλισμός*) είχαν ως κίνητρό τους την κοινωνική διαμαρτυρία, αλλά, από τους κρίσιμους 11ο και 12ο αιώνες, εμφανίστηκαν επιπλέον διάφορα αιρετικού χαρακτήρα παρακλάδια, τα οποία αναπτύχθηκαν στις πόλεις και βασίζονταν σε ορθολογιστικά κριτήρια, όπως λ.χ. εκείνα των Ιωάννη Ιταλού, Ευστρατίου Νικαίας κ.ά. Παράλληλα, συνεχίστηκε ως την υστεροβυζαντινή περίοδο η αντι-ιουδαϊκή πολιτική πολλών βυζαντινών ηγεμόνων, με υποχρεωτικούς εκχριστιανισμούς και ομαδικές βαπτίσεις Ιουδαίων στο πλαίσιο της βυζαντινής επικράτειας (βλ. γενικά S. Bowman, λ. «Jews», *ODB*, σσ. 1040-1041 και S. Bowman - A. Cutler, λ. «Anti - Semitism», *ODB*, σσ. 122-123 με τις αντίστοιχες βιβλιογραφίες), ενώ ο «αντισημιτισμός» αυτός στην ουσία ποτέ δεν σταμάτησε να εκδηλώνεται, ιδιαίτερα σε νομικά, κοσμικά αλλά και εκκλησιαστικά κείμενα (βλ. χαρακτηριστικά πρόσφατα δημοσιεύματα για την πρωτοβυζαντινή κυρίως περίοδο από τους G. Dagron, «Judaïser», *TM* 11 (1991) 359-380, V. Déroche, «La polémique anti-judaïque au VIe et au VIIe siècle. Un memento inédit, les Képhalaia», *TM* 11 (1991) 275-311 με έκδοση - γαλλική μετάφραση του χειμένου «Ἐπαπορητικά κεφάλαια κατὰ τῶν Ἰουδαίων»· βλ. επίσης G. Dagron - V. Déroche, «Juifs et Chrétiens dans l'Orient du VIIe siècle. Introduction historique entre histoire et apocalypse», *TM* 11 (1991) 17-273 με έκδ. - γαλλ. μετ. του έργου «Διδασκαλία Ἰακώβου νεοβαπτίστου βαπτισθέντος ἐπὶ Ἡρακλείου τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέως...»). Το πόσο, πάντως, διατηρήθηκε η συνοχή των ιουδαϊκών κοινοτήτων, ιδιαίτερα στον ελλαδικό χώρο, ως τα υστεροβυζαντινά χρόνια το πληροφορούμαστε από το πολύτιμο οδοι-

πορικό του Ισπανοεβραίου ταξιδιώτη Βενιαμίν της Τουδέλας, που επισκέφθηκε τη βυζαντινή αυτοκρατορία μεταξύ 1164-1166, επί βασιλείας Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (*Βενιαμίν εκ Τουδέλης, Το βιβλίο των ταξιδιών στην Ευρώπη, την Ασία και την Αφρική, 1159-1173*, μετάφρ. Φ. Βλαχοπούλου, εισαγωγή - σχόλια - βιβλιογραφία Κ. Μεγαλομμάτης - Α. Σαββίδης, Αθήνα 1994, ιδίως σσ. 62-67 με τα σχόλια 76-136 στις σσ. 141-149).

Η σημαντική συμβολή που παρουσιάζουμε εδώ υπήρξε καρπός συνεργασίας του Ρ. Eleuteri, αναπληρωτή καθηγητή κωδικολογίας στο Τμήμα Γραμμάτων και Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου της Βενετίας και ειδικού για τη μελέτη της ιστορίας των χειμένων και της ελληνικής παλαιογραφίας¹ και του Α. Rigo, υποτρόφου ερευνητή στο προαναφερόμενο τμήμα και ασχολουμένου με την ιστορία του βυζαντινού μοναχισμού και της ασκητικής - πνευματικής λογοτεχνίας του Βυζαντίου². Το έργο τους αυτό συμβάλλει στην πληρέστερη κατανόηση του φαινομένου των αιρέσεων, με τον ενδελεχή σχολιασμό μιας συλλογής χειμένων αιρεσιολογικού χαρακτήρα, όπως αυτά έχουν διασωθεί σε δύο χειρόγραφα της Βιέννης (Vind. theol. gr. 306 και 307) και σε ένα χειρόγραφο του Τουρίνου (Taur. B IV, 22). Η συλλογή αυτή δείχνει τους τρόπους με τους οποίους επιτυγχανόταν στο Βυζάντιο η καταδίκη διαφόρων αιρετικών κινήματων, με επίκεντρο τον 12ο αι., κατά τον οποίο παρουσιάστηκε μια αξιοσημείωτη αύξηση στις εκδηλώσεις «αιρεσιάρχων» και αιρέσεων, όπως εκείνες των Ιουδαίων (Εβραίων), των Μανιχαίων, των Μελχισεδεκιτών, των Θεοδοτιανών, των Αθιγγάνων, των Ιακωβιτών (δηλ. Σύρων μονοφυσιτών), των Μουσουλμάνων, των Αρμενίων, των δυαλιστών Βογομίλων κ.ά. (μια γενική περιγραφή της συλλογής των σχετικών χειμένων, στις σσ. 15-20, και αναλυτική καταγραφή κωδικολογικών στοιχείων, περιεχομένων και σχετικής βιβλιογραφίας, στις σσ. 81-106, ενώ λεπτομερής αναγραφή παρομοίων συλλογών σε άλλα βυζαντινά χειρόγραφα παρατίθεται στις σσ. 21-36).

Τα δύο κύρια τμήματα της συλλογής που παρουσιάζεται στο πόνημα των Eleuteri και Rigo χρονολογούνται αφενός στον 9ο και αφετέρου στους 11ο-12ο αιώνες. Στην πρώτη περίπτωση παρουσιάζονται (σσ. 37-58) πολύ σημαντικά κείμενα, που στρέφονται κυρίως κατά των Ιουδαίων, των Μανιχαίων, των Αθιγγάνων και των Μουσουλμάνων (ας θυμηθούμε εδώ ότι ο 9ος αι. υπήρξε εποχή όχι μόνο μεγάλων στρατιωτικών συγκρούσεων, αλλά και πολιτισμικών ανταλλαγών ανάμεσα στο Βυζάντιο και στο Ισλάμ), με παράθεση διαφωτιστικών αποσπασμάτων και λεπτομερή βιβλιογραφική τεκμηρίωση. Ιδιαίτερα σημειώνουμε

1. Βλ. πρόσφατα Ρ. Eleuteri - Ρ. Canart, *Scrittura greca nell'umanesimo italiano*, Milano 1991· βιβλιοκρισία της Σ. Κοτζάμπαση, *Ελληνικά* 44 (1994) 225-227.

2. Βλ. πρόσφατα Α. Rigo, *Monaci esicasti e monaci bogomili. Le accuse di messalianismo e bogomilismo rivolte agli esicasti ed il problema dei rapporti tra esicismo e bogomilismo*, Φλωρεντία 1989· βιβλιοκρ. C. Capizzi, *Orientalia Christiana Periodica* 58 (1992) 306-308. Του ιδ., *I Padri esicasti: l'amore della quiete (ho tes hesychias eros). L'esicismo bizantino tra il XIII e il XV secolo*, Magnano 1993· βιβλιοκρ. E. Farrugia, *Orientalia Christiana Periodica* 60 (1994) 322-323.

τον λόγο του μητροπολίτη Νικαίας Γρηγορίου Ασβεστά, που γράφτηκε περί το 878-879 με τον χαρακτηριστικό τίτλο, που υποδηλώνει την άκρα επιφυλακτικότητα των Βυζαντινών κατά των Ιουδαίων: «Γρηγορίου μητροπολίτου Νικαίας λόγος διαλαμβάνων ὅτι οὐ χρή ταχέως ἐπιτιθέναι χεῖρα βαπτίζουσιν Ἑβραίους εἰ μὴ τις ἀκριβῶς τούτους πρότερον δοκιμάσει» (βλ. σχόλια στις σσ. 44-46, καθώς και την σχολιασμένη έκδ. - γαλλ. μετ. του G. Dagron, «Le traité de Grégoire de Nicée sur le baptême des Juifs», *TM* 11, 1991, 313-357).

Στη δεύτερη περίπτωση, της οποίας τα σχετικά κείμενα αντιγράφηκαν αρκετά αργότερα από τον 12ο αι. (συγκεκριμένα στο β' μισό του 13ου αι.), καταδικάζονται οι Αρμένιοι, οι Ιακωβίτες Σύροι και οι δυαλιστές Βογομίλοι των Βαλκανίων (κυρίως στη Βουλγαρία), ενώ παράλληλα εμφανίζεται εδώ, σε μερικά από τα κείμενα, ένας έντονα αντιλατινικός χαρακτήρας. Ιδιαίτερη σημασία έχουν τα τρία κείμενα που εκδίδονται στο τελευταίο τμήμα του βιβλίου με ιταλική μετάφραση και εισαγωγικά σημειώματα με τις σχετικές βιβλιογραφίες. Αυτά είναι: α) «Ἀντίθεσις Ἑβραίων πρὸς Χριστιανούς μετὰ Ἀθανασίου καὶ Κυρίλλου περὶ σταυροῦ καὶ εἰκόνων» (σσ. 109-123), β) «Περὶ τῆς βλασφημίου καὶ πολυειδοῦς αἵρέσεως τῶν ἀθέων Μασαλιανῶν, τῶν καὶ Φουδαϊτῶν καὶ Πογομίλων (= Βογομίλων) καλουμένων καὶ Εὐχετῶν καὶ Ἐνθουσιαστῶν καὶ Ἐγκρατιτῶν καὶ Μαρκιωνιστῶν» (σσ. 125-151) και γ) «Ἐξομολόγησις Βογομίλων» (σσ. 153-157) (περί των Βογομίλων βλ. γενικά D. Obolensky, λ. «Bogomils», *ODB*, σ. 301 και περί των Φουνδαγιτών βλ. Χρ. Μπαρτικιάν, *ΒΔ* 3, 1989, 44-45).

Ο καλαίσθητος και καλοτυπωμένος τόμος κλείνει με αναλυτικά ευρετήρια χειρογράφων, καθώς και ονομάτων προσώπων και τόπων. Αποτελεί πραγματική συμβολή στην παραπέρα διερεύνηση ενός πολυσήμαντου προβλήματος, που αξίζει να μελετηθεί συνολικά στο μέλλον.

Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών
Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα

Α. Γ. Κ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ

The Life of Leontios Patriarch of Jerusalem. Text, Translation, Commentary by Dimitris Tsougarakis [The Medieval Mediterranean, 2], Leiden - New York - Köln 1993, S. VIII, 252.

Mit dieser Ausgabe liegt der zuletzt 1793 in seiner *editio princeps* vollständig erschienene Text der Vita des Jerusalemer Patriarchen Leontios in einer modernen Ansprüchen genügenden Form vor. Das Buch gliedert sich in eine Einleitung zum Werk, seinem Inhalt, Autor und Überlieferung, den Text mit Übersetzung, einen Kommentar, Bibliographie und Indices.

Leontios wurde um 1115 in Strumvitza in Makedonien geboren und

trat nach einem Aufenthalt in Konstantinopel um 1130 in das Kloster von Patmos ein, wo er 1171 Abt wurde. 1176 wurde er zum Patriarchen von Jerusalem ernannt, das er 1177/78 selbst besuchte, und starb 1185 in Konstantinopel. Trotz seinem langen Aufenthalt in Patmos hat er dort keine erkennbaren Spuren an den Gebäuden hinterlassen. Es existiert jedoch noch eine Kapelle, die ihm offenbar kurz nach seinem Tod geweiht wurde und eine ungewöhnliche Bilddekoration mit Darstellungen Jerusalemer Patriarchen aufweist. Als Autor war Leontios von geringer Bedeutung, doch erweisen ihn zwei erhaltene kurze Traktate als fähigen theologischen Schriftsteller.

Die Vita wurde wahrscheinlich zwischen 1204 und 1206 von dem Mönch Theodosios Gudelis verfaßt, der aus Konstantinopel stammte und selbst einige Zeit im Kloster von Patmos lebte. Doch legen einige Textstellen nahe, daß die Vita sich an ein Publikum an einem anderen Ort richtete, möglicherweise in Konstantinopel, wo Theodosios sich wohl tatsächlich meistens aufhielt und 1178 auch die persönliche Bekanntschaft des Heiligen machte.

Die im Text enthaltenen historischen Nachrichten zu Personen, zum Mönchtum und den theologischen Disputen der Zeit werden im Kommentar untersucht; sie sind, soweit sie sich an anderen Quellen überprüfen lassen, zumeist korrekt. Die respektable Länge der Vita kommt allerdings durch das Einfügen zahlreicher Wundergeschichten zustande, wie es für das Genre der Hagiographie charakteristisch ist. Deren Motive sind weitgehend topisch und haben mit der Person des Heiligen so gut wie nichts zu tun. Ein typisches Beispiel ist in der Vita die mehrfach variierte und hier über die drei Kapitel 7 bis 9 gestreckte Erzählung von den glühenden Kohlen in der bloßen Hand des Heiligen, die ihn nicht verbrennen. Ihre Verbreitung ist weit größer, als aus dem Kommentar S. 166 hervorgeht; sie ist schon in der *Historia monachorum in Aegyptu* und bei Gregor von Tours bezeugt, findet sich zweimal in den Werken des Leontios von Neapolis und wird später u.a. mit Gregorios von Agrigent, Leon von Catania und Joannes Akatzios verbunden. Alles in allem ist das Werk keine historische Quelle von überragender Bedeutung, und seine besondere Wichtigkeit besteht vorwiegend darin, daß aus dieser Zeit überhaupt nur wenige hagiographische Schriften bekannt sind.

Die Überlieferung des Werkes beruht auf zwei fast zeitgenössischen Handschriften der Klosterbibliothek von Patmos. Sie weisen meist nur geringe Abweichungen voneinander auf und müssen beide auf den Archetyp zurückgehen. T. zieht auch eine Abhängigkeit des Cod. patm. 187 vom Cod. patm. 896 in Betracht, obwohl dies seiner eigenen Argumentation zum originalen Platz des dort verschobenen Kapitels 45 widerspricht. Korrekturen des Herausgebers an der gemeinsamen Überlieferung beider Handschriften sind sehr selten (z. B. 38, 21; 77, 9-10). Der Übersetzung

gelingt eine Wiedergabe in flüssigem modernem Englisch; nur eine Bemerkung dazu: 49, 2-3 Βυζαντίδα πατρίδα εύτυχώς meint eine Herkunft aus Konstantinopel, nicht eine byzantinische Staatsbürgerschaft, wie die Übersetzung «having the good fortune to have Byzantium for his country» besagt.

Istanbul

ALBRECHT BERGER

Theonie Baseu-Barabas, Zwischen Wort und Bild: Nikolaos Mesarites und seine Beschreibung des Mosaikschmucks der Apostelkirche in Konstantinopel (Ende 12. Jh.) [Dissertationen der Universität Wien, 230], Wien, VWGÖ, 1992, σελ. XV, 254, εικ. 22.

Το βιβλίο αποτελεί έκδοση της διδ. διατριβής της Θ. Βαζαίου-Βαράβα που εκπονήθηκε στη Βιέννη υπό την εποπτεία των H. Hunger και H. Buschhausen. Θέμα του είναι η «Έκφρασις» του ναού των Αγίων Αποστόλων στην Κωνσταντινούπολη, που γράφτηκε από τον Νικόλαο Μεσαρίτη γύρω στα 1200.

Το λογοτεχνικό είδος της «έκφρασης», της εγκωμιαστικής περιγραφής ενός κτιρίου, αντικειμένου ή χώρου, ασκήθηκε συχνά στην όψιμη αρχαιότητα και σε όλη τη βυζαντινή περίοδο ως και τα παλαιολόγια χρόνια. Ειδικότερα για το Αποστολείο, εκτός από τις περιγραφές του Ευσεβίου και του Προκοπίου (4ος και 6ος αι.), που δεν αποτελούν βεβαίως έκφραση, έχουμε, στα μέσα του 10ου αιώνα, την Έκφραση του Κωνσταντίνου Ροδίου και αυτήν του Ν. Μεσαρίτη. Με τη βοήθεια αυτών των κειμένων επιχείρησαν στο παρελθόν να περιγράψουν και να ερμηνεύσουν το μνημείο, που δεν σώζεται πια, ο A. Heisenberg, ο οποίος έδωσε και γερμανική μετάφραση του κειμένου του Μεσαρίτη στο βιβλίο του *Grabeskirche und Apostelkirche*, και ο G. Downey στα *Transactions of the American Phil. Society* 47 (1957) με κριτική έκδοση, μετάφραση και σχολιασμό του κειμένου. Άνοιξε έτσι ο δρόμος ώστε το κείμενο του Μεσαρίτη να χρησιμοποιηθεί από αρχαιολόγους και ιστορικούς της τέχνης σχετικά με την αρχιτεκτονική και την εικονογραφία της μέσης Βυζαντινής περιόδου.

Η συγγρ. επιχειρεί στο έργο της τον συστηματικό φιλολογικό και θεολογικό σχολιασμό του κειμένου, την ερμηνεία της εικονογραφίας και τη χρονολογική εκτίμηση των παραστάσεων που περιγράφονται. Το βιβλίο διαιρείται σε Α. Εισαγωγή (σσ. 1-3), Β. Η δομή του κειμένου (σσ. 4-45), Γ. Η φιλολογική εξέταση της περιγραφής των ψηφιδωτών (σσ. 46-145), Δ. Εξέταση των ψηφιδωτών από τη σκοπιά της Ιστορίας της τέχνης (σσ. 146-233), Ε. Κατακλείδα (σσ. 234-235) και Πίνακες ονομάτων και πραγμάτων.

Στο δεύτερο Μέρος, επιχειρείται η ανάλυση της περιγραφής, κυρίως με συγκρίσεις από βυζαντινά κείμενα και γραμματολογικής υφής παρατηρήσεις. Η εξέταση ακολουθεί την πορεία του κειμένου του Μεσαρίτη, με εξαίρεση το κεφάλ-

λαιο III, όπου το κεφ. 42 του αρχαίου κειμένου σχολιάζεται αμέσως ύστερα από τα κεφ. 8-11. Ιδιαίτερη έκταση καταλαμβάνει, στο κεφάλαιο IV, ο σχολιασμός των επικλήσεων στους αποστόλους, όπου συζητούνται στοιχεία που αντλούνται από όλο το κείμενο. Αντίθετα, σύντομες είναι οι παρατηρήσεις στα κεφάλαια για την αρχιτεκτονική μορφή (XIII), την περιγραφή των μωσαϊκών (XIV-XXXVI), και την περιγραφή του εσωτερικού εξοπλισμού, των μαυσωλείων και των τάφων των αυτοκρατόρων μέσα και δίπλα στον ναό (XXXVIII-XL).

Το τρίτο Μέρος, που διαιρείται σε δύο κεφάλαια, I, την παρουσίαση των ουσιαστών στοιχείων του κειμένου και, II, την εξέταση του ύφους και των εκφραστικών μέσων του ρήτορα, σηκώνει το κύριο βάρος της έρευνας της συγγρ. Το μεγαλύτερο μέρος καλύπτεται από το πρώτο κεφάλαιο, όπου η εικονογραφία των ψηφιδωτών παραστάσεων σχολιάζεται από φιλολογική σκοπιά με αναφορές και συγκρίσεις στην πατερική και βυζαντινή γραμματεία. Μικρότερη έκταση καταλαμβάνει η συζήτηση για τα εκφραστικά μέσα του ρήτορα που επιμένει σε δύο σημεία: στις σημασιολογικές αποχρώσεις της λέξης *λόγος* και στον ρόλο της εικόνας του υγρού στοιχείου με τα παρελκόμενά του στη φόρμα του κειμένου.

Στο τέταρτο Μέρος προσεγγίζονται οι περιγραφές των παραστάσεων από την πλευρά της Ιστορίας της τέχνης. Στο πρώτο κεφάλαιο συζητούνται 19 παραστάσεις με τη σειρά που περιγράφονται από τον Μεσαρίτη και συγκρίνονται με αντίστοιχες παραστάσεις σε γνωστά μνημεία κυρίως της μέσης βυζαντινής περιόδου. Ως συνέχεια των συγκρίσεων αυτών συζητείται το θέμα της χρονολόγησης των ψηφιδωτών που περιγράφει ο Μεσαρίτης με άξονες, αφενός τις διαφορές ανάμεσα στη δική του περιγραφή και αυτήν του Κωνσταντίνου Ροδίου από τον 10ο αι. και την ταύτιση του προσώπου του καλλιτέχνη με ένα από τα γνωστά ονόματα καλλιτεχνών του 12ου αιώνα. Η συγγρ. καταλήγει στο ότι τουλάχιστον ένα τμήμα της διακόσμησης πραγματοποιήθηκε στην εποχή του Μεσαρίτη.

Στα Συμπεράσματα συνοψίζονται τα στοιχεία σχετικά με το ύφος και το ήθος του κειμένου και τη θέση του συγγραφέα μέσα στη λόγια παραγωγή του τέλους της μέσης βυζαντινής περιόδου.

Το βιβλίο αποτελεί οπωσδήποτε μια ουσιαστική συμβολή τόσο στη γνώση μας για την «έκφραση», το ενδιαφέρον αυτό είδος της βυζαντινής γραμματείας και για τη λογοτεχνική παραγωγή της μεσοβυζαντινής περιόδου, όσο και στη γνώση μας για έναν από τους πιο σπουδαίους βυζαντινούς ναούς της Κωνσταντινούπολης. Διαβάζοντας όμως το βιβλίο αισθάνεται κανείς συνεχώς την έλλειψη του πρωτότυπου κειμένου, ή έστω της γερμανικής του μετάφρασης. Πιστεύω ότι με ένα από τα δύο αυτά το βιβλίο θα κέρδιζε πολύ ως προς την κατανόηση και την αποδοχή εκ μέρους του αναγνώστη. Μια άλλη δυσκολία δημιουργείται από την ανισομερή διάταξη του υλικού, το οποίο αλλού παρακολουθεί το κείμενο του Μεσαρίτη και αλλού όχι· ένα τμήμα του Μέρους Α, οι «επικλήσεις στους αποστόλους», αποτελεί ουσιαστικά τμήμα του Μέρους Γ. Η έμφαση δίδεται πάντα στον φιλολογικό-θεολογικό σχολιασμό, αν και η εικονογραφική εξέταση δεν υστερεί. Εκείνο που ίσως υστερεί είναι η καθαρά αρχαιολογική συζήτηση και μάλιστα η σχετική με την αρχιτεκτονική μορφή του κτιρίου, καθώς και η αξιο-

ποίηση των πληροφοριών σχετικά με τη λατρεία και τον λειτουργικό εξοπλισμό του ναού.

Σχετικά με τη χρονολόγηση και τη διαφοροποίηση του διακόσμου του ναού ανάμεσα στον Κ. Ρόδιο και τον Ν. Μεσαρίτη μένουν αναξιοποίητα τα άρθρα του R. Krautheimer στα *Mélanges E. Tisserand* και του E. Kitzinger στην *Encyclopaedia of World Art*, που στηρίζουν την άποψη της συγγρ. για τη χρονολόγηση μερικών, τουλάχιστο, ψηφιδωτών στον 12ο αιώνα. Πάνω στο ίδιο πρόβλημα η συγγρ. αφήνει ασχολίαστο το απόσπασμα του κειμένου του Μεσαρίτη που υπονοεί διακόσμηση του ναού στα χρόνια του Κ. Ρόδιου: *Οὗτος ὁ Κωνσταντῖνος [ενν. ο Η΄] τοῦ ὀρωμένου τοῦδε δομήτωρ ναοῦ, ὡς τινες πρὸς ἡμᾶς ἐξέλελλαν (XXXIX, 12)*. Και μια τελευταία παρατήρηση· γιατί άραγε η μυροβλυσία του «σκήνους» του Ιωάννη Χρυσσοστόμου, XXXVIII, 3, αποτελεί μεταφορά, ρητορικό εύρημα του Μεσαρίτη (σ. 40) και όχι κυριολεκτική περιγραφή μυροβλυσίας λειψάνου, όπως συχνά συνέβαινε στη μεσοβυζαντινή εποχή;

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

A. MENTZOS

Hagiography of Kievan Rus. Translated and with an Introduction by Paul Hollingsworth [Harvard Library of Early Ukrainian Literature, English Translations, II], 1992, σελ. XCV, 267.

Το Ινστιτούτο Ουκρανικών Ερευνών του Πανεπιστημίου του Harvard σε ανάμνηση της χιλιετηρίδος από τον εκχριστιανισμό των Ρώσων έχει περιλάβει στο Πρόγραμμά του τη «Βιβλιοθήκη της πρώιμης Ουκρανικής Λογοτεχνίας του Harvard» (The Harvard Library of Early Ukrainian Literature = HLEUL), που αφορά τη λογοτεχνική παραγωγή των Ρώσων του Κιέβου (σημερινής Ουκρανίας) από τα μέσα του 11ου ως το τέλος του 18ου αι. Στη Βιβλιοθήκη θα περιλαμβάνονται κοσμικά και εκκλησιαστικά έργα γραμμένα σε διάφορες γλώσσες: Εκκλησιαστική Σλαβονική, παλαιά Ρωσική, Ρουθινική (μεσαιωνική Ουκρανική), Πολωνική και Λατινική.

Η Βιβλιοθήκη περιλαμβάνει τρεις σειρές: 1. Έκδοση των πρωτοτύπων μεσαιωνικών κειμένων, είτε βάσει της καλύτερης υπάρχουσας έκδοσης είτε σε έκδοση που εκπονήθηκε ειδικά για τη σειρά αυτή, ενδεχομένως και σε πανομοιότυπα (facsimiles) χειρογράφων ή των πρώτων στερεοτύπων εκδόσεων. 2. Αγγλικές μεταφράσεις και 3. Ουκρανικές μεταφράσεις των πρωτοτύπων έργων. Έχουν προγραμματισθεί περίπου 40 τόμοι για την κάθε σειρά καθώς και ευρετήρια που θα αφορούν όλη τη Βιβλιοθήκη.

Ήδη στη σειρά των αγγλικών μεταφράσεων έχει εμφανισθεί το «Πατερικό του Κιέβου», συλλογή αγιολογικών κειμένων από τον 11ο ως τις αρχές του 12ου αι., από τον M. Hempell (HLEUL αρ. 1, 1989) καθώς και το παλαιότερο λογοτεχνικό έργο του Κιέβου, ο «Λόγος για τον Νόμο και τη Χάρη» του

Ιλαρίωνος (περίπου του 1049), που αρχίζει από Αβραάμ και φτάνει ως τη μεταστροφή των Ρώσων στον Χριστιανισμό επί Βλαδίμηρου Α' (980-1015), σε αγγλική μετάφραση και σχόλια από τον S. Franklin (HLEUL αρ. 5, 1991) με βάση την τελευταία έκδοση από τον A. M. Moldovan (1984).

Το υπ' αριθ. 2 βιβλίο στη σειρά των αγγλικών μεταφράσεων περιλαμβάνει μετάφραση των έξι κυριότερων αγιολογικών κειμένων της περιόδου πριν από τη Μογγολική κατάκτηση (1240), την οποία έχει εκπονήσει ο Dr. Paul Hollingsworth, ειδικός στη Βυζαντινή και Μεσαιωνική Σλαβική Ιστορία, που εργάζεται στο αμερικανικό State Department.

Οι έξι αυτοί Βίοι μαζί με το «Πατερικόν του Κιέβου», τον Λόγο του Ιλαρίωνος και το παλαιότερο Ρωσικό Χρονικό, το *Povest vremennykh let (PVL)* (1115) αποτελούν την πρώτη λογοτεχνική παραγωγή των Ανατολικών Σλάβων και ουσιαστικές πηγές για τη μελέτη της μεταστροφής τους από την ειδωλολατρία στον Χριστιανισμό, την οργάνωση του μοναχικού βίου, τη δημιουργία ενός νέου, χριστιανικού πολιτισμού.

Το Α' Μέρος του βιβλίου περιλαμβάνει εκτενή και πολύ ενδιαφέρουσα Εισαγωγή (σσ. XIII-XCV), ενώ το Β' την αγγλική μετάφραση, με ερμηνευτικά σχόλια, *testimonia*, παράλληλα χωρία από το «Πατερικόν» (σσ. 183-231) και επτά παραρτήματα (Appendices). Ακολουθούν κατάλογοι Πηγών, Γενικών έργων και Ειδικών για κάθε Άγιο, Πίνακας χωρίων από την Αγία Γραφή, Πίνακες ελληνικών και σλαβικών όρων, προσώπων και πραγμάτων.

Στη σύντομη επισκόπηση της έρευνας γύρω από την πρώτη σλαβική Αγιολογία, ο συγγρ. επισημαίνει τους στόχους των ερευνητών από τον 19ο αι. μέχρι σήμερα και τα θεωρητικά προβλήματα που αυτοί έθεσαν, όπως η φύση των πολιτιστικών επιδράσεων που δέχτηκε ο πρώιμος ρωσικός χριστιανισμός από το Βυζάντιο, τη Βουλγαρία και τη Βοημία, τα στοιχεία του ύφους της ρωσικής Αγιολογίας, η αξία των ρωσικών αγιολογικών κειμένων ως ιστορικών πηγών και η σημασία της βυζαντινής παράδοσης στη σύνταξη των Βίων των Αγίων. Όπως παρατηρεί ο συγγρ., τα κύρια αγιολογικά στοιχεία (Μαρτύριον-passio, Βίος-vita) λειτουργούν κατά τον παραδοσιακό βυζαντινό τρόπο. Το ίδιο συμβαίνει και με τη γλώσσα, τα χωρία από την Αγία Γραφή και τους Πατέρες, τα τυπολογικά παράλληλα.

Οι έξι Βίοι, των οποίων την αγγλική μετάφραση παρασκευάσε ο συγγρ., είναι οι εξής: α) Το Μαρτύριον και η λατρεία των πριγκίπων Boris και Gleb, που δολοφονήθηκαν το 1015 από τον μεγαλύτερο αδελφό τους Svjatospolk αμέσως μετά τον θάνατο του πατέρα τους Βλαδίμηρου, β) ο Βίος του Θεοδοσίου, ιδρυτή της μοναστικής κοινότητας του Κιέβου, του 11ου αι., γραμμένος από τον μοναχό Νέστορα, γ) και δ) Δύο ανώνυμοι Βίοι των αρχών του 12ου αι. εις μνήμην των Βόριδος και Γκλέμπ, ε) ο Βίος του πατρός Αβραμίου του Σμολένσκ, του 13ου αι., γραμμένος από τον μοναχό Εφραίμ, στ) η Μνήμη και το εγκώμιον του Βλαδίμηρου από τον μοναχό Ιακώβ του τέλους του 13ου - αρχών του 14ου αι.

Ειδικά προβλήματα που παρουσιάζει ο κάθε Βίος χωριστά, τη χειρόγραφο

παράδοση και τις εκδόσεις, τα πορίσματα της νεότερης έρευνας σχετικά με τον χρόνο συγγραφής, τον συγγραφέα, τον χρόνο και τους λόγους αγιοποίησης, την εξάπλωση της λατρείας, τους ναούς που κτίστηκαν, πηγές για τη λατρεία, λειτουργικά κείμενα, το Συναξάριο, στοιχεία της βυζαντινής παράδοσης, τους κοινούς τόπους, αξιολόγηση των Βίων όσον αφορά τον ρωσικό μοναχισμό, τη σχέση των ηγεμόνων με την Εκκλησία και την πολιτική τους ιδεολογία κ.ά., τα εξετάζει και τα ερευνά ο συγγρ. στο μεγαλύτερο μέρος της Εισαγωγής αλλά και στα Παραρτήματα (σσ. 233-248).

Η όλη εργασία του P. Hollingsworth αποτελεί πολύτιμο βοήθημα για τη μελέτη της ιστορίας της Ρωσίας του Κιέβου, τη φιλολογική παραγωγή, την εξάπλωση και την εδραίωση του χριστιανισμού, την ακτινοβολία του Βυζαντίου στον κόσμο των Ανατολικών Σλάβων. Ιδιαίτερα πρέπει να εξάρουμε τη σημασία του Α' Μέρους, όπου προβάλλονται διάφορα θέματα και η προβληματική τους, που οπωσδήποτε δίνουν το έναυσμα για περαιτέρω έρευνα σε πολλούς τομείς τόσο της φιλολογικής όσο και της ιστορικής επιστήμης. Μια πραγματικά πρότυπη εργασία στο είδος της.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ

Ελισάβετ Ζαχαριάδου, Ιστορία και θρύλοι των παλαιών Σουλτάνων (1300-1400), Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1991, σελ. 234.

Με την εδραίωση των Σελτζούκων Τούρκων στη Μ. Ασία μετά τη μάχη του Μαντζικέρτ το 1071 και την ίδρυση του Σουλτανάτου του Ικονίου ή Ρουμ, και από τα τέλη του 13ου αι. των τουρκικών εμιράτων, χάθηκαν για τη Βυζαντινή αυτοκρατορία οι πλούσιες και ζωτικές για την ύπαρξή της επαρχίες της Μ. Ασίας. Μέσα σε εκατό χρόνια το εμιράτο του Οσμάν στη Βιθυνία εξελίχθηκε στην Οθωμανική αυτοκρατορία, που οδήγησε στη συρρίκνωση και την υποταγή του Βυζαντίου. Η σταδιακή κατάρρευση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, η τύχη των πόλεων και των πληθυσμών της Μ. Ασίας, των προσφύγων, περιγράφονται από τους λόγιους Βυζαντινούς συγγραφείς της ύστερης περιόδου· είναι όμως πολύ λίγο γνωστές στους νεότερους Έλληνες οι τουρκικές πηγές και ο τρόπος με τον οποίο αυτές περιγράφουν τα γεγονότα. Το κενό αυτό έρχεται να καλύψει το παρόν βιβλίο με τη μετάφραση του παλαιότερου οθωμανικού χρονικού από την Ε. Ζαχαριάδου, καθηγήτρια της Τουρκολογίας στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Η προσπάθεια γνωριμίας των τουρκικών πηγών από την ελληνική ιστοριογραφία ξεκίνησε στο πλαίσιο ενός προγράμματος του Μορφωτικού Ίδρυματος της Εθνικής Τραπέζης για τη σύνταξη Βιβλιογραφίας για τις πηγές της Ιστορίας του Νεότερου Ελληνισμού, ύστερα από παρότρυνση του αείμνηστου βυζαντινολόγου αλλά και γνώστη της ιστορίας του Νέου Ελληνισμού Νίκου Σβορώνου,

στη μνήμη του οποίου αφιερώνεται το βιβλίο αυτό.

Ύστερα από το προλογικό σημείωμα (σσ. 11-13), τις Βραχυγραφίες και τη Βιβλιογραφία (σσ. 15-23), και ένα χρονολογικό διάγραμμα (σ. 24), το βιβλίο διαιρείται σε δύο μέρη. Το Πρώτο Μέρος αναφέρεται στο Ιστορικό Πλαίσιο (σσ. 27-116), ενώ το Δεύτερο στο ίδιο το Χρονικό (σσ. 117-213). Ακολουθούν Γλωσσάρι τουρκικών όρων (σσ. 215-219), δύο χάρτες (της Βιθυνίας και της Θράκης) και το ευρετήριο (σσ. 223-234).

Το Α΄ Μέρος περιλαμβάνει Εισαγωγή, που αποτελεί μια σύντομη αλλά περιεκτική επισκόπηση της εξάπλωσης των τουρκικών φύλων. Εξετάζονται η εμφάνιση των Σελτζούκων και η υποταγή τους στους Μογγόλους, η ίδρυση μικρών ισλαμικών ηγεμονιών, των τουρκικών εμιράτων, οι γλώσσες που χρησιμοποιήσαν τα τουρκικά φύλα στον πεζό λόγο (περσική και αραβική οι Σελτζούκοι, τουρκική από τα τέλη του 13ου - αρχές του 14ου αι. οι Τούρκοι του εμιράτου του Καραμάν).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το Α΄ κεφ., με τίτλο «Οθωμανική ιστοριογραφία» (σσ. 34-37), όπου η συγγρ. αναφέρεται στο λογοτεχνικό είδος που ανέπτυξαν οι Οθωμανοί, για να καταγράψουν την ιστορία τους. Πρόκειται για χρονικά που περιγράφουν με απλοϊκό αλλά ζωντανό ύφος τις μάχες των πολεμιστών της ισλαμικής πίστης (ğazi) εναντίον των απίστων, την αφοσίωσή τους στο ιδανικό του ιερού πολέμου (dijihad), τα μέτρα που αυτοί έπαιρναν για να μεταστρέψουν τις νεοκατακτημένες περιοχές σε ισλαμικές σύμφωνα με το Κοράνι.

Στο Β΄ κεφ., με τίτλο «Τα τουρκικά Χρονικά του 14ου αι.» (σσ. 38-46), η συγγρ. αναφέρεται στα χρονικά, που άλλα γράφτηκαν στην περσική και εντάσσονται στη σελτζουκική παράδοση και άλλα στην τουρκική. Στα τελευταία ανήκουν: το έμμετρο έργο του Αχμεντή που τιτλοφορείται *Iskendername*, Βιβλίο του Μεγαλέξανδρου, σε 8.000 δίστιχα, μια παγκόσμια ιστορία, όπου στο τελευταίο κεφάλαιο αφιερώνονται λίγες γραμμές στην ιστορία των Οθωμανών, και δύο χρονικά που σώθηκαν ενσωματωμένα σε οθωμανικά χρονικά του 15ου αι., το *Destan* του Ουμούρ πασά Αϊδινόγλου, που αποτελεί το 18ο κεφ. της παγκόσμιας ιστορίας του Εμβερή (Emveri) και το χρονικό του Γιαχσή-Φακίχ (Yahshi Fakih) (μέσα 14ου - αρχές 15ου αι.), που ενσωματώθηκε στο έργο του πολεμιστή και χρονογράφου του 15ου αι. Ασήκ-Πασάζαντε (Ashik Pashazade).

Το Γ΄ κεφ. (σσ. 47-57) αναφέρεται ειδικά στη φύση και τα προβλήματα που παρουσιάζει το χρονικό του Γιαχσή-Φακίχ, του οποίου τη μετάφραση θα παραθέσει η συγγρ. στο Β΄ Μέρος, ενώ οι προϋποθέσεις κατανόησης του κειμένου αυτού εξετάζονται στο Δ΄ κεφ. (σσ. 58-75), με τίτλο «Ο Γιαχσή-Φακίχ και η εποχή του». Η συγγρ. αναλύει την ιδεολογία στην οποία βασίστηκε η τουρκική εξάπλωση στη Μ. Ασία, την ιδεολογία του ιερού πολέμου (dijihad) κατά της χώρας των Ρωμαίων (Bilad ar-Rūm, ή απλώς Ρουμ). Σημαντική προϋπόθεση, τονίζει, αποτελεί η εποπτεία των ιστορικών γνώσεων που είχε ο χρονογράφος για το τουρκικό παρελθόν, αλλά και των μύθων γύρω από την ίδρυση του Οθω-

μανικού κράτους. Τελευταία προϋπόθεση για την κατανόηση του κειμένου αποτελεί η ιδιοτυπία της τουρκικής κατάκτησης της τελευταίας βυζαντινής επαρχίας της Μ. Ασίας, της Βιθυνίας. Οι Τούρκοι πολεμιστές κυριεύαν πρώτα την ύπαιθρο, ενώ οι οχυρωμένες πόλεις αναγκάζονταν αρχικά να καταβάλλουν σ' αυτούς ένα χρηματικό ποσό (ιδιαίτερη μορφή διπλής κυριαρχίας), και τέλος εξαντλημένες κυριεύονταν είτε ύστερα από επίθεση είτε με διάφορα τεχνάσματα, είτε παραδίδονταν, οπότε απέφυγαν καταστροφές και εξανδραποδισμούς. Θρύλοι που μοιάζουν με παραμύθια γύρω από την παράδοση ορισμένων πόλεων, που παραδίδουν και οι βυζαντινές πηγές, αντικατοπτρίζουν την πραγματική κατάσταση στον 14ο αι.

Το εμιράτο του Οσμάν, που τελικά επικράτησε υποτάσσοντας τα άλλα εμιράτα και εξελίχθηκε στη μεγάλη Οθωμανική αυτοκρατορία, ιδρύθηκε στη Βιθυνία, κοντά στον ποταμό Σαγγάριο. Η κατάσταση λοιπόν της Βιθυνίας, η στρατηγική σημασία και ο πλούτος της, οι σημαντικότερες μάχες-σταθμοί για την κατάκτησή της, απασχολούν τη συγγρ. στο Ε' κεφ. (σσ. 76-91).

Η επέκταση των Τούρκων στη Θράκη (σσ. 92-100) και τέλος η πολιτική των σουλτάνων για τον μετασχηματισμό και την οργάνωση των ελληνικών πόλεων σε ισλαμικές περιγράφονται στο Χρονικό του Γιαχσή-Φακίχ και επιβεβαιώνονται και από τον ιστορικό Γεώργιο Παχυμέρη (κεφ. Ζ' σσ. 101-116). Εξετάζεται επίσης ο ρόλος των ισλαμικών μοναχικών ταγμάτων, των δερβίσηδων, στον εξισλαμισμό των κατακτημένων περιοχών.

Το Β' Μέρος (σσ. 117-213) περιλαμβάνει νεοελληνική μετάφραση του Χρονικού του Γιαχσή-Φακίχ με βάση την έκδοση του Ç. N. Atziz, *Osmanlı Tarihleri*, τ. 1, Κωνσταντινούπολη 1949, σσ. 92-136 σε συνάρτηση με την έκδοση του F. Giese (Λιψία 1929). Η συγγρ. τερματίζει τη μετάφραση στον πρώτο χρόνο της βασιλείας του Βαγιαζίτ Α' (1389-1390). Η μετάφραση συνοδεύεται από σχόλια ιδιαίτερα κατατοπιστικά, που αφορούν την ταύτιση τοπωνυμίων, προσώπων και γεγονότων με βάση τη σχετική βιβλιογραφία.

Το βιβλίο αυτό της Ε. Ζαχαριάδου αποτελεί μια πολύτιμη συμβολή στην κατανόηση της σταδιακής εξάπλωσης των Τούρκων στη Μ. Ασία και των γεγονότων που οδήγησαν στην κατάληψη της Βιθυνίας και της Θράκης. Εκπληρώνει δύο σκοπούς: από τη μια κάνει προσιτό στον Έλληνα αναγνώστη το παλαιότερο τουρκικό χρονικό, που αποκαλύπτει τον απλοϊκό τρόπο σκέψης και αφήγησης ενός Τούρκου της Βιθυνίας, ανθρώπου με περιορισμένη μόρφωση που έζησε και κατέγραψε τα γεγονότα με τελείως διαφορετικό τρόπο από εκείνον των εκλεπτυσμένων και πολύπλευρα μορφωμένων Βυζαντινών λογίων· από την άλλη, τα διάφορα ιστορικά προβλήματα που συζητούνται στο Πρώτο Μέρος του βιβλίου και ιδιαίτερα τα σχόλια για την ταύτιση τουρκικών τοπωνυμίων με τα βυζαντινά, καρπός προσωπικής έρευνας και πλήρους βιβλιογραφικής ενημέρωσης, καθιστούν το βιβλίο απαραίτητο βοήθημα για τη μελέτη της ύστερης περιόδου του Βυζαντίου.

G. Stickler, *Manuel Philes und seine Psalmenmetaphrase* [Disser-
tationen der Universität Wien 229], Βιέννη, Verband der wissenschaftli-
chen Gesellschaften Österreichs, 1992, σελ. 272.

Ο φημισμένος αυλικός ποιητής της ύστερης βυζαντινής περιόδου Μανουήλ Φιλής έχει από καιρό κινήσει το ενδιαφέρον των μελετητών· η έρευνα, ωστόσο, γύρω από το πρόσωπο του συγγραφέα και, κυρίως, η συνολική έκδοση των πολυάριθμων στίχων του εξακολουθούν να παραμένουν *desiderata* της βυζαντινολογίας. Με τον ποιητή αυτόν και τις μεταφράσεις των Ψαλμών του Δαβίδ που εκείνος εκπόνησε ασχολήθηκε πρόσφατα ο G. Stickler στη διδακτορική του διατριβή, που κατατέθηκε το 1988 στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης και εκδόθηκε το 1992.

Όπως σημειώνει ο συγγρ. στην εισαγωγή του βιβλίου, αρχικός στόχος του ήταν η μελέτη της χειρόγραφης παράδοσης όλου του έργου του Φιλή, όμως στη συνέχεια οι μεταφράσεις των Ψαλμών σε δεκαπεντασύλλαβο τράβηξαν το ενδιαφέρον του και αποφάσισε να εστιάσει την έρευνά του κυρίως στα προβλήματα που θέτει αυτό το ανέκδοτο, ως επί το πλείστον, έργο του Φιλή.

Η μελέτη διαιρείται σε τέσσερα μέρη. Το πρώτο μέρος (σσ. 10-36) είναι αφιερωμένο στο πρόσωπο του Μανουήλ Φιλή. Ο ερευνητής, αφού επισημαίνει την πενιχρότητα των ειδήσεων, με βάση γνωστές αλλά και νέες μαρτυρίες επανεξετάζει και ελέγχει τις απόψεις που έχουν διατυπωθεί γύρω από την καταγωγή, τους γονείς, την παιδεία, την οικογένεια και τη σταδιοδρομία του ποιητή. Όπως όμως συμβαίνει με πολλούς βυζαντινούς συγγραφείς, ιδίως ρήτορες, όταν προσπαθούμε να αντλήσουμε βιογραφικά στοιχεία αποκλειστικά μέσα από το έργο τους, έτσι και στην περίπτωση της βιογραφίας του Φιλή δύσκολα μπορούμε να καταλήξουμε σε ασφαλή συμπεράσματα· το ρητορικό ύφος του συγγραφέα τείνει συνειδητά προς την ασάφεια, ενώ συχνά στο είδος της λογοτεχνίας που υπηρετεί τα όρια μεταξύ πραγματικότητας και λογοτεχνικού «τόπου» συγχέονται. Το κάπως έντονο κριτικό ύφος, λοιπόν, που υιοθετεί ο ερευνητής όταν αναφέρεται σε προγενέστερα βιογραφικά σημειώματα για τον ποιητή, φαίνεται υπερβολικό.

Το δεύτερο μέρος της μελέτης αναφέρεται εκτενώς (σσ. 37-95) στην απήχηση που είχε συνολικά το έργο του Φιλή στους συγχρόνους του, στη διάδοσή του και τις επεξεργασίες που υπέστη, κυρίως το «Περί ζώων ιδιότητος», κατά την εποχή της Αναγέννησης και του Ουμανισμού στη Δύση, αλλά και στον τρόπο με τον οποίο το αντιμετώπισε η επιστήμη στα νεότερα χρόνια. Δίνονται πλήθος σημαντικές και ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τα χειρόγραφα, τις εκδόσεις, ακόμη και βιογραφικά στοιχεία για τους μελετητές που ασχολήθηκαν με το έργο του βυζαντινού ποιητή.

Οι έμμετρες μεταφράσεις ενενήντα οκτώ Ψαλμών, από τις οποίες μόνο εκείνη του Ψαλμού 103 είναι εκδεδομένη από τον Miller (II, σσ. 422-425), απασχολούν τον συγγραφέα στο τρίτο μέρος της μελέτης του (σσ. 96-208). Στις σσ. 96-167 δικαιολογεί την ονομασία «μετάφραση» για το έργο, σχολιάζει την επιλογή του δεκαπεντασύλλαβου αντί του βυζαντινού δωδεκασύλλαβου,

εξετάζει τη χειρόγραφη παράδοση και επιχειρεί να προσδιορίσει τη σχέση των χειρογράφων μεταξύ τους. Σε ιδιαίτερο κεφάλαιο μελετά διεξοδικά τους ψαλμούς 32, 46, 47 και 103, των οποίων η μετάφραση παραδίδεται σε δύο παραλλαγές. Στις σσ. 168-208 ακολουθεί μια σύντομη αναφορά στη μετρική και μια προσπάθεια χρονολόγησης του έργου, του οποίου η αρχή συγγραφής τοποθετείται στη δεύτερη δεκαετία του 14ου αι. Στη συνέχεια ο ερευνητής επιλέγει και εκδίδει δέκα μεταφράσεις, στις οποίες συμπεριλαμβάνονται εκείνες με τις δύο παραλλαγές, οι έξι των ψαλμών που ακούγονται καθημερινά στις ακολουθίες της ορθόδοξης εκκλησίας και αυτή του πέμπτου ψαλμού, διότι δείχνει καλύτερα τη χρονική στιγμή κατά την οποία συντέθηκε το έργο. Διεξοδικά σχολιάζονται οι μεταφράσεις του τρίτου και πέμπτου Ψαλμού.

Το τέταρτο μέρος της μελέτης (σσ. 209-242) περιλαμβάνει έναν αναλυτικό κατάλογο των χειρογράφων που περιέχουν έργα του Φιλή, ταξινομημένων αλφαβητικά κατά την πόλη στην οποία βρίσκονται σήμερα.

Η ενδιαφέρουσα μελέτη του συγγρ. συμβάλλει ουσιαστικά στην προώθηση της έρευνας των προβλημάτων που θέτει το έργο του Μανουήλ Φιλή. Παραμένει, βεβαίως, επιτακτική ανάγκη να πραγματοποιηθεί η νέα κριτική έκδοση των ποιημάτων του, ώστε να αποφεύγονται αβλεψίες και αποδόσεις στον Φιλή ποιημάτων που δεν του ανήκουν, προβλήματα που οφείλονται, κατά κύριο λόγο, στην παλαιά έκδοση του Miller. Επειδή όμως το έργο του είναι ιδιαίτερα εκτενές, θα ήταν ίσως πιο εφικτή η πραγματοποίηση εκδόσεων επιμέρους ποιητικών ενοτήτων. Το βιβλίο του G. Stickler, για παράδειγμα, θα μπορούσε να είναι αποκλειστικά αφιερωμένο στις μεταφράσεις των ψαλμών και στη συνολική έκδοσή τους. Θα μπορούσε να μην επεκτείνεται τόσο πολύ στη μελέτη της φιλολογικής ιστορίας της τύχης όλου του έργου του Φιλή (η οποία εξάλλου δεν είναι εξαντλητική): το γεγονός αυτό έχει ως αποτέλεσμα η διάρθρωση της εργασίας να είναι άنيση, ενώ η σπουδή των ψαλμών να περιορίζεται σε εκατό περίπου σελίδες χωρίς να εξαντλεί το θέμα. Θα διευκόλυνε, ακόμη, τον αναγνώστη αν η παραπομπή στα ποιήματα ήταν περισσότερο διαφωτιστική ως προς το περιεχόμενο ή τον τίτλο τους: καθώς οι παραθέσεις ολόκληρων ποιητικών αποσπασμάτων ή στίχων σπανίζουν, ο συντομογραφημένος προσδιορισμός ενός ποιήματος μόνο με γράμμα και αριθμό, που παραπέμπει στο βιβλίο, το άρθρο ή το χειρόγραφο όπου βρίσκεται αυτό, δύσκολα ανακαλεί στη μνήμη το έργο για το οποίο γίνεται λόγος. Τέλος, χρήσιμο θα ήταν ένα συνολικό ευρετήριο προσώπων και πραγμάτων, το οποίο απουσιάζει από το βιβλίο.

Αικατερίνη Χ. Αριστείδου, Ανέκδοτα έγγραφα της Κυπριακής Ιστορίας από το Κρατικό Αρχείο της Βενετίας, τόμος Β' (1509-1517) [Κέντρον Επιστημονικών Ερευνών, Πηγαί και Μελέται της Κυπριακής Ιστορίας, XIX], Λευκωσία 1994, σελ. 440, εικόνες εκτός κειμένου έξι, πίνακες XXII.

Το ερευνητικό και αναγνωστικό κοινό της Νεότερης, και ειδικότερα της Κυπριακής, Ιστορίας υποδέχεται τον δεύτερο τόμο του φιλόδοξου αυτού έργου με χαρά, επειδή η αναμονή στα τέσσερα χρόνια που πέρασαν από την έκδοση του πρώτου τόμου (1990) είχε πια μεταβληθεί σε ανυπομονησία. Η πρώτη ευχάριστη εντύπωση δημιουργείται από τη διόρθωση στον τίτλο: «Από το Κρατικό Αρχείο της Βενετίας», αντί «Από το Αρχείο της Βενετίας», όπως διαβάζουμε στον πρώτο τόμο, πράγμα που είχε ήδη επισημανθεί, δεδομένου ότι η Βενετία έχει πολλά αρχεία, έστω και αν το γνωστότερο είναι το Κρατικό¹.

Ο δεύτερος αυτός τόμος καλύπτει την περίοδο 1509-1517. Ως αφετηρία χρησιμοποιείται το 1509, όχι βέβαια επειδή τότε «έγινε η περίφημη συμμαχία του Καμπραί», όπως δηλώνει στον πρόλογο η συγγρ., αλλά επειδή ο πρώτος τόμος σταμάτησε στα τέλη του 1508, αφού περιέλαβε όλα τα σχετικά έγγραφα της χρονιάς εκείνης. Η συμμαχία του Cambrai μεταξύ του Αψβούργου αυτοκράτορα Μαξιμιλιανού Α', του Γάλλου βασιλιά Λουδοβίκου ΙΒ', του πάπα Ιουλίου Β' και του Αραγονέζου βασιλιά Φερδινάνδου του Καθολικού εναντίον της Βενετίας συνήφθη πράγματι στα 1508. Ως *terminus ante quem* του δεύτερου τόμου επιλέχθηκε το 1517, όταν με την τουρκική κατάληψη της Αιγύπτου η Κύπρος έπαψε να πληρώνει φόρο υποτέλειας στον Μαμελούκο σουλτάνο, φόρο που πλήρωνε ήδη από το 1426, και επί Lusignan και επί βενετοκρατίας. Στα 1517 η ελληνική μεγαλόνησος, βενετοκρατούμενη από το 1489, έγινε φόρου υποτελής στον Οθωμανό σουλτάνο.

Κατά την περίοδο 1509-1517 η οικονομική κατάσταση της Βενετίας, κράτους κατεξοχήν εμπορικού και ναυτικού, ήταν κακή. Έτσι η κυβέρνησή της αναγκάστηκε να εκδώσει διάφορα υποχρεωτικά χρεόγραφα, που συγκέντρωσαν συνολικά 40.000 περίπου δουκάτα. Η συμμετοχή μερικών πλούσιων Κυπρίων στο δάνειο ήταν 4.500 δουκάτα. Ο κυπριακός όμως πληθυσμός γενικά υφίστατο μεγάλη καταπίεση και τρομερή οικονομική αφαιμάξη. Το μαρτζάσιον (*jus marzasonis*) π.χ. ήταν φόρος που πλήρωναν οι πάροικοι για κάθε ζώο που κατείχαν. Σύμφωνα με ένα έγγραφο, μόνο από τον φόρο αυτόν η Βενετία εισέπραττε από την Κύπρο 12.000 δουκάτα το χρόνο. Επί πλέον, στα 1509-1511 και στα 1515 επιδρομές ακρίδων προκάλεσαν σιτοδείες στην Κύπρο. Στα 1514 η Βενετική Δημοκρατία, εξαιτίας της οικονομικής κρίσης που αντιμετώπιζε, μείωσε τους μισθούς των στρατιωτικών και διοικητικών υπαλλήλων που διατηρούσε στο νησί, για να εξοικονομεί σε ετήσια βάση 5.000 δουκάτα. Οι Κύπριοι πάροικοι ήταν πολύ φτωχοί. Αυτό φαίνεται και από το εξής γεγονός: Τον Μάρτιο του 1516 προτάθηκε η απελευθέρωση 200 παροίκων, ώστε να ενισχυθεί το

1. Βλ. βιβλιοκρισία στα *Ελληνικά* 42 (1991-1992) 425-431, ιδίως σ. 426.

δημόσιο ταμείο, εφόσον κάθε πάροικος θα πλήρωνε για την απελευθέρωσή του 50 δουκάτα. Τον Ιούλιο όμως του ίδιου έτους η κυβέρνηση της Κύπρου ανέφερε επίσημα ότι οι πάροικοι ήταν τόσο φτωχοί, ώστε μόνον ένας μπόρεσε να αποδεχθεί την προσφορά. Πολλοί άλλοι τρόποι ενίσχυσης των βενετικών δημόσιων οικονομικών αποτελούσαν ουσιαστικά άλλες μορφές φορολογίας των Κυπρίων.

Από τα έγγραφα που εκδίδονται και στον τόμο αυτόν πιστοποιείται ότι τα κύρια εξαγωγικά προϊόντα του νησιού συνέχιζαν να είναι τα δημητριακά. Αυτά εξαγόταν βέβαια στη Βενετία αλλά και σε άλλους τόπους, όπως στην Κρήτη, στη Γ'οδο, στη Συρία, στην Καραμανία. Φαίνεται όμως ότι διεξαγόταν λαθρεμπόριο σιτηρών με κρυφές μεταφορές προς τη Συρία, πράγμα που ανάγκασε στα 1513 το Συμβούλιο των Δέκα να συστήσει στην κυπριακή κυβέρνηση την πάταξη της παρανομίας αυτής, που ζημίωνε το δημόσιο ταμείο. Άλλα εξαγώγιμα προϊόντα της Κύπρου ήταν κυρίως το αλάτι, το βαμβάκι και η ζάχαρη.

Στα έγγραφα που δημοσιεύει η συγγρ. περιέχονται ενδιαφέροντα στοιχεία, από τα οποία συνάγεται η ιδιαίτερη σημασία που είχε η μεγαλόνησος για τη Βενετική Δημοκρατία. Έτσι, η στρατιωτική ενίσχυση με αποστολές ανδρών και επισκευές φρουριών εμφανίζεται ως δεδομένη, ιδίως στα έτη 1516-17. Η ενίσχυση σε προσωπικό περιλάμβανε και την εγκατάσταση Αλβανών και Ροδιών *stradioti* (μισθοφόρων ιππέων)², ενώ οι επισκευές φρουριών αφορούσαν κυρίως την Αμμόχωστο και την Κερύνεια. Η πληρωμή των μισθοφόρων γινόταν όχι σε μετρητά, αλλά με την παραχώρηση σ' αυτούς ακαλλιέργητων αγρών. Το Συμβούλιο των Δέκα ενέκρινε δαπάνη 3.000 δουκάτων, για να καλυφθούν το 1517 τα έξοδα αποστολής στρατού και προμήθειας πυρομαχικών, μόνο για την άμυνα της Αμμοχώστου. Η κυβέρνηση της Κύπρου ζητούσε βοήθεια και από την άλλη μεγάλη βενετική κτήση, την Κρήτη, που μπορούσε να στείλει γαλέρες και τοξότες. Οι Κρητικοί τοξότες (*arciieri*) ήταν βέβαια άριστα ειδικευμένοι πολεμιστές, όπως μαρτυρεί και απόφαση της βενετικής Γερουσίας από το 1513³. Η τουρκική απειλή ήταν ασφαλώς διαρκής. Υπήρχε ακόμη ο κίνδυνος κατάληψης της εξουσίας στην Κύπρο από τους δύο νόθους γιους του τελευταίου βασιλιά της δυναστείας των Lusignan, Ιακώβου Β', τον Ευγένιο και τον Ιωάννη, μετά τις αποδράσεις τους, που η πρώτη έγινε το 1509 και η δεύτερη το 1513. Αλλά και επαφές Κυπρίων με την Οθωμανική Αυτοκρατορία και με το Δουκάτο της Σαβοΐας, για εξασφάλιση βοήθειας σε περίπτωση εξέγερσής τους, θορυβούσαν το βενετικό κράτος, όπως συνέβη το 1514. Η επιβράβευση των αρμόδιων πληροφοριοδοτών (του Baldassar da la Cruce και του Nicolò Catelan, η παρακολούθηση του Sperto Corner στην Αίγυπτο, καθώς και η διαταγή για τη σύλληψη

2. Ειδική μονογραφία για τους *stradioti* με ενδιαφέρουσες, αλλά κάποτε συζητήσιμες, απόψεις και με πολλές παρεχόμενες έγγραφες ο Κ. Ν. Σάθας, *Έλληνες Στρατιώται εν τη Δύσει και αναγέννησις της ελληνικής τακτικής*, εν Αθήναις 1885, επανέκδ. 1987. Πρβ. Ι. Δ. Ψαρά, *Ο θεσμός της πολιτοφυλακής στις βενετικές κτήσεις του ελληνικού χώρου (16ος-18ος αι.)*, Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 23-25, 95, 98, 113-114.

3. Κ. Δ. Μέρτζιου, «Οι Κρήτες τοξότες», *Κρητικά Χρονικά* 8 (1954) 287-290. Ψαρά, ό.π., σσ. 41-42.

ψη του Κυπρίου Εμμανουήλ Καρυώτη ή Καρεταριώτη εντάσσονται στις αποτρεπτικές προσπάθειες της Βενετίας. Στα 1516 ως στασιαστής θεωρήθηκε ο Paulo Hungarello από την Πάδοβα, συνεργάτης των νόθων γιων του Ιακώβου Β'. Την ίδια χρονιά ύποπτος θεωρήθηκε ο Ιωάννης Τραπεζουντιώτης για επαφές του με τον Τούρκο σουλτάνο. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Hungarello κατηγορήθηκε και το 1520 από τον Αννίβα Παλαιολόγο για συμμετοχή σε συνωμοτικό σχέδιο.

Η Βενετική Δημοκρατία, για να διατηρήσει καλές και ειρηνικές σχέσεις με την Πύλη, έστειλε το 1517 τον Bartolomeo Contarini και τον Alvise Mocenigo να συγχαρούν τον Σελίμ τον Α' για την κατάκτηση της Συρίας και της Αιγύπτου. Οι Βενετοί απεσταλμένοι ζήτησαν διεύρυνση των συμφωνιών με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, ώστε αυτές να ισχύσουν και για τις πρόσφατα κατακτημένες χώρες· διαβεβαίωσαν τον σουλτάνο ότι στο εξής θα κατέβαλλαν σ' αυτόν το φόρο υποτέλειας της Κύπρου, τον οποίο πλήρωναν ως τότε στον Μαμελούκο σουλτάνο. Πράγματι, η πρώτη πληρωμή της ίδιας χρονιάς έφτασε τα 17.000 δουκάτα, από τα οποία 11.000 σε μετρητά και 6.000 σε είδος: ζάχαρη, σιτηρά και πολύτιμα υφάσματα (καμηλωτά, μεταξωτά και χρυσοϋφαντα).

Τα έγγραφα που εκδίδονται στον τόμο που παρουσιάζουμε προέρχονται, όπως και στον πρώτο τόμο, από την αρχαιακή σειρά του Συμβουλίου των Δέκα (Consiglio dei Dieci) και ανέρχονται συνολικά σε 206· τα 134 από την υποσειρά Misti και τα υπόλοιπα 72 από την υποσειρά Lettere di Rettori e di altre cariche. Η έρευνα της συγγρ. επεκτάθηκε ξανά και σε άλλες σειρές, ώστε να υποστηριχθεί σφαιρικά και αντικειμενικά ο σχολιασμός. Προς την κατεύθυνση αυτήν ερευνήθηκαν οι σειρές Senato Mar και Collegio. Για την ίδια χρονική περίοδο και για τον ίδιο σκοπό χρησιμοποιήθηκαν έγγραφα της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης και του Δημοτικού Μουσείου της Βενετίας (Museo Civico Correr). Επικουρικά, και πάντοτε με στόχο την πληρέστερη κάλυψη των σχολίων, η εκδότρια δεν παρέλειψε να συμβουλευθεί τα δημοσιευμένα έργα του Marino Sanuto και του L. de Mas Latrie, καθώς και άλλες συλλογές πηγών ή βοηθήματα. Ευχής έργο θα ήταν ο τελευταίος τόμος των εγγράφων που εκδίδει η συγγρ. να περιέχει και βιβλιογραφία για όλους τους τόμους της σειράς. Η αλληλογραφία του Συμβουλίου των Δέκα με την κυβέρνηση της Κύπρου δείχνει ότι και στην περίοδο 1509-1517 κάθε επιμέρους θέμα αντιμετωπιζόταν με σοβαρότητα από τη βενετική διοικητική μηχανή ως την πλήρη διασάφηση και εξάντλησή του. Το συμπέρασμα παραμένει: η κυπριακή κυβέρνηση, στερημένη από δυνατότητες για ανάπτυξη έντονων πρωτοβουλιών, ήταν απλό εκτελεστικό όργανο του Συμβουλίου των Δέκα, υποταγμένη και εξαρτημένη άμεσα από αυτό.

Διορθώνοντας σιωπηρά κάποιες μικροατέλειες του πρώτου τόμου, η συγγρ. προχώρησε με προσοχή και επιμέλεια σε μια υποδειγματική έκδοση των εγγράφων, εφαρμόζοντας σχολαστικά τους κανόνες της παλαιογραφίας και της διπλωματικής. Ως έμπειρη παλαιογράφος η εκδότρια ξεπέρασε επιτυχώς τις (κάποτε τεράστιες) δυσκολίες ανάγνωσης και μεταγραφής των χειρογράφων. Κάποια επιφύλαξη θα μπορούσε ίσως να διατυπωθεί για τις ελάχιστες περιπτώσεις χρήσης του συμβόλου ? στις λέξεις που ήταν αδύνατο, λόγω φθοράς των εγ-

γράφων, να διαβαστούν. Στα σχετικά χωρία πιθανώς να ακρούσε η σημείωση αποσιωπητικών (...), με τελεία για κάθε αδιευκρίνιστο ή υποτιθέμενο γράμμα, δεδομένου ότι το σύμβολο ? θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι οφείλεται στον ίδιο τον γραφέα ως σύμβολο του λατινικού αλφαβήτου. Θα πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι ο γραπτός λόγος της συγγρ. δεν παρουσιάζει πια τις γλωσσικές και συντακτικές μικροατέλειες που υπήρχαν στον προηγούμενο τόμο. Ως τυπολογικές παρατηρήσεις θα μπορούσαν να αναφερθούν οι ακόλουθες: Η συνέχιση των παραπομπών σε σ(ελίδες) recto ή verso, αντί σε φ(ύλλα). Η χωρίς χρονική σειρά παράθεση (πρόλογος, σ. 9, υποσ. 1) του άρθρου του G. B. Marchesini (1875) ύστερα από το έργο του S. Romanin (³1974)· το πρώτο θα έπρεπε βέβαια να προηγηθεί ως αρχαιότερο. Η φράση «ανέκδοτο· εκδίδεται από το πρωτότυπο, που βρίσκεται στο ASV» μετά τις περιλήψεις των εγγράφων δεν ήταν αναγκαία, δεδομένου ότι ο χαρακτηρισμός αυτός καλύπτεται από τον τίτλο «Ανέκδοτα έγγραφα ... από το Κρατικό Αρχείο της Βενετίας». Διπλοί τίτλοι: τζιβιτάνος-τσιβιτάνος (σσ. 26-27), Dominico-Domenico (σ. 31), Olivier Contarinj-Oliviero Contarini (σ. 53), Polo Bianco - Paolo Bianco, Vicenzo-Vincenzo (σ. 69), στρατιωτική διοίκηση (commendaria) - φέουδο της «Μεγάλης Κομμανταρίας» (σ. 147), Hieronymo-Girolamo (σ. 148) κ.ά. Το έγγραφο της σ. 162, που χρονολογείται από την εκδότρια στις 2 Μαρτίου 1514, έχει σημειωμένο μήνα «mazo»· μήπως, επομένως, δεν πρόκειται για Μάρτιο (marzo), αλλά για Μάιο (maggio); Στις σσ. 163-164 το λάθος είναι προφανές: το «6 maij» ή «VJ madij» έγινε 6 Μαρτίου. Στη σ. 170 παραλείφθηκε η επιστολή της 28ης Φεβρουαρίου 1514 του Συμβουλίου των Δέκα προς την κυβέρνηση της Κύπρου (βλ. σ. 171: «XXVIIJ febraro», σ. 172: «Quanto a quelle de 28»). Στη σ. 177 το «διάστημα 10 ως 15 ημερών» δεν αιτιολογείται από το έγγραφο, που έχει «zorni XV». Το ίδιο λάθος επαναλήφθηκε και στην επόμενη σελίδα (178). Στη σ. 193 ο αριθμός XXVIX είναι προφανώς εσφαλμένος, όπως στη σ. 367, σημ. 1, ο αριθμός 78 και στη σ. 387, σημ. 1, ο αριθμός 64.

Η έκδοση των εγγράφων τερματίζεται στη σ. 392. Ακολουθεί το πολλαπλώς χρήσιμο γενικό ευρετήριο (σσ. 393-405 ελληνικό και 406-422 λατινικό). Η καταγραφή των περιεχομένων (σσ. 423-440) περιλαμβάνει κυρίως τους τίτλους των εκδιδόμενων εγγράφων. Στη συνέχεια υπάρχουν εκτός σελιδαρίθμησης έξι έγχρωμες φωτογραφίες, που καταλαμβάνουν από μια σελίδα η καθεμία, εκτός από την τελευταία, που καταλαμβάνει δύο σελίδες: 1) Χάρτης της Κύπρου από ανώνυμο χαρτογράφο του 16ου αι. Ο χάρτης βρίσκεται στο φωτογραφικό αρχείο του Δημοτικού Μουσείου Correr της Βενετίας. 2) Πορτρέτο της βασίλισσας Caterina Cornaro από το Κυπριακό Μουσείο της Λευκωσίας. 3) Ο βενετικός πύργος του Κιτίου (16ος αι.). 4) Πορτολάνος (ναυτικός χάρτης) της Ανατολικής Μεσογείου· χαρτογραφήθηκε από τον Battista Agnese στα 1536 και βρίσκεται στο φωτογραφικό αρχείο του Δημοτικού Μουσείου Correr της Βενετίας. 5) Λεπτομέρεια από τον πίνακα του Gentile Bellini «Το θαύμα του Σταυρού», όπου εικονίζεται, πρώτη από αριστερά, η βασίλισσα Caterina Cornaro. Ο πίνακας βρίσκεται στην πινακοθήκη της Accademia στη Βενετία. 6)

Ολόκληρος ο προηγούμενος πίνακας ζωγραφικής. Ο τόμος τελειώνει με 22 φωτογραφίες (πανομιούτυπα) εγγράφων, αυτών που φέρουν τους αριθμούς 1, 12, 20-21, 25, 47, 53, 59-61, 63, 92, 95-96, 100, 115, 124, 151, 184, 187, 191, 196, 201 και 204.

Όπως όλες οι συλλογές πηγών, έτσι και το πολύτιμο αυτό έργο της κ. Αριστείδου θα σταθεί ασφαλής οδηγός στη συγγραφή ιστορικών συνθετικών έργων. Η ιστοριοδιφική πάντως εργασία για τον επαγγελματία ιστορικό της Νεότερης Ιστορίας αποτελεί ένα επιπλέον προσόν, επειδή δεν αντιμετωπίζει απλώς από κάποια διαφορετική ίσως οπτική γωνία γνωστά γεγονότα ή καταστάσεις, αλλά προχωρεί στην ουσία της έρευνας, την προσφορά νέων στοιχείων, επισφραγίζοντας έτσι την προαγωγή της επιστήμης. Ευχής έργο θα ήταν να μη βραδύνει πολύ η έκδοση του τρίτου τόμου, που θα καλύψει την περίοδο ύστερα από το 1517.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΨΑΡΑΣ

Roderick Beaton, An Introduction to Modern Greek Literature, Oxford, Clarendon Press, 1994, σελ. XIII, 426.

Η *Εισαγωγή στη Νεοελληνική [ή Νεότερη Ελληνική] Λογοτεχνία* του καθηγητή της Νεοελληνικής και Βυζαντινής Ιστορίας, Γλώσσας και Λογοτεχνίας (έδρα Κοραή) στο πανεπιστήμιο King's College του Λονδίνου R. Beaton είναι ένα συνθετικό βιβλίο, που ο συγγρ. του το ετοίμαζε από καιρό¹. η ολοκλήρωσή του ακολούθησε αμέσως ύστερα από τη λεγόμενη «ευρωπαϊκή ένωση» της περιβόητης Συνθήκης του Μάαστριχτ (1992) και το γενικό του σχέδιο και μερικώς από τις κύριες και επιμέρους θέσεις του ήταν γνωστές, δημοσιογραφικά τουλάχιστον, ήδη από τα τέλη του 1993². Το βιβλίο κυκλοφόρησε τελικά τον Μάιο του 1994, και, πέρα από τις θετικές παρουσιάσεις, έγινε δεκτό από ορισμένους κριτικούς στον ελλαδικό ή ξένο τύπο μάλλον αρνητικά (π.χ. Γ. Βελουδής, V. Lambropoulos) ή χλιαρά³, πράγμα που δεν το εμπόδισε, ωστόσο, να εξακολουθεί να βρίσκεται στην επικαιρότητα⁴. Αθηναϊκός εκδοτικός οίκος, μά-

1. Τουλάχιστον από τον καιρό της 4ης Επιστημονικής Συνάντησης του Τομέα ΜΝΕΣ του Τμήματος Φιλολογίας του ΑΠΘ (1990), όπως δείχνει η ανακοίνωση του συγγρ. «Για μια νέα προσέγγιση στην ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας (19ου και 20ού αιώνα)», στον τόμο *Ζητήματα Ιστορίας των Νεοελληνικών Γραμμάτων. Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά*, Θεσσαλονίκη, «Παρατηρητής», 1994, σσ. 51-55.

2. Βλ., π.χ., τη θετικότατη αναλυτική προαναγγελία του Δημήτρη Μητρόπουλου, «Ιστορία μιας ... μακράς ιστορίας», *Το Βήμα*, 12.12.1993.

3. Βλ., π.χ., τη σύντομη βιβλιοπαρουσίαση του Γ. Π. Σαββίδη, «Εγγλέζικος Τυφλοσούρτης της Νεότερης Λογοτεχνίας μας», *Τα Νέα*, 6.12.1994.

4. Πρβ., π.χ., την ευρύτερη επισκόπηση των Ιστοριών της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας από τον Δημήτρη Μητρόπουλο, «Η νεοελληνική γραμματεία εν αναμονή νέων ιστορικών», *Το Βήμα*, 4.6.1995.

λιστα, έχει προαναγγείλει ελληνική του μετάφραση (εκδ. οίκος «Νεφέλη», μτφρ. Κατερίνας Σχινά, επιμ. Χάρη Βλαβιανού).

Πρέπει να πούμε από την αρχή ότι μια τέτοια μεταφραστική πρωτοβουλία συνιστά θετικότερη απόφαση. Το έργο αποτελεί, γενικά, σοβαρή και αξιόλογη προσπάθεια, που καλό θα ήταν να γίνει γνωστή και στο μη αγγλόγλωσσο κοινό, αν και, όπως θα δούμε αναλυτικά παρακάτω, ο σχεδιασμός του βιβλίου και το αναγνωστικό κοινό που είχε υπόψη του ο συγγρ. για την αγγλική έκδοσή⁵ επέβαλαν όρους οι οποίοι θα ήταν απαραίτητο να μεταβληθούν ενόψει μιας νέας, και μάλιστα ελληνικής, μορφής ή και μιας αναθεωρημένης επανέκδοσης του πρωτοτύπου, που δεν θα φιλοδοξεί, όπως εκείνο, απλώς να είναι *bon pour l'Occident*. Οι λεπτομερείς παρατηρήσεις που ακολουθούν έχουν στόχο μια τέτοια μελλοντική βελτίωση.

Το βιβλίο αποτελείται, αρχικά, από «Πρόλογο» (σσ. VII-IX), «Πίνακα Περιεχομένων» (σ. XI), «Οδηγίες χρήσεως [του βιβλίου]» (σσ. XII-XIII) και «Εισαγωγή» (σσ. 1-16) που ακολουθείται από δύο χάρτες (σσ. 17-19· αριθ. 1: «Η Ελλάδα ανάμεσα στη Δυτική Ευρώπη και τη Μέση Ανατολή» —πάντως, από τη «Δυτική Ευρώπη», ο χάρτης καλύπτει ουσιαστικά μόνο τις ... Ιταλία, Ελβετία, Αυστρία και Ουγγαρία, παραλείποντας άλλους χώρους και κοινότητες της διασποράς με αξιόλογη λογοτεχνική δραστηριότητα, ενώ το μόνο πόλισμα που ονοματίζεται στην Κύπρο είναι η ... Έγκωμη (προφανώς λόγω του ομώνυμου ποιήματος του Σεφέρη!)—, αριθ. 2: «Η Ελλάδα και οι γείτονές της» —από τον χάρτη, που υποτίθεται ότι σημειώνει πόλεις και χώρους που έπαιξαν ιδιαίτερο ρόλο στη νεότερη λογοτεχνία, δεν θα έπρεπε να απουσιάζουν το Ηράκλειο, ο Πύργος, η Άνδρος, ο Άγιος Ευστράτιος, η Γυάρος, τα Τρίκαλα, η Λάρισα, η Καβάλα, κ. ά.). Ακολουθεί το κυρίως τμήμα του βιβλίου που αρθρώνεται σε έξι κεφάλαια: 1: «Λογοτεχνία για ένα νέο έθνος: 1821-1881» (σσ. 21-63), 2: «Εθνική εξάπλωση και τα όριά της: Από τη “Μεγάλη Ιδέα” ως τα επακόλουθα της Καταστροφής: 1881-1928» (σσ. 64-127), 3: «Αναζητώντας μια νέα εθνική ταυτότητα: 1929-1949» (σσ. 128-198), 4: «Τα επακόλουθα του Πολέμου και του Εμφυλίου: 1949-1967» (σσ. 199-261), 5: «Από τη στρατιωτική Δικτατορία προς τη διεθνή ενσωμάτωση: 1967-1992» (σσ. 262-295), 6: «Λογοτεχνία και γλώσσα: Το “Γλωσσικό Ζήτημα”» (σσ. 296-368). Τέλος, ο τόμος συμπληρώνεται από «Οδηγό Αγγλικής Βιβλιογραφίας» (σσ. 369-370), «Οδηγό [αγγλικών] Μεταφράσεων [χειμένων της νεοελληνικής λογοτεχνίας]» (σσ. 371-376), Πίνακα συντομογραφιών των αναφερόμενων πηγών και βοηθημάτων («References», σσ. 377-401), «Ευρετήριο Ελληνικών Τίτλων» (σσ. 403-410) και «Γενικό Ευρετήριο» (σσ. 411-426).

Όπως φαίνεται από τον γενικό τίτλο του βιβλίου, αλλά και από αρκετούς από τους επιμέρους τίτλους κεφαλαίων του, η σύλληψη αυτής της Εισαγωγής στη Νεοελληνική Λογοτεχνία υπακούει σε πολύ στενά «ιστορικά» (ακριβέστερα:

5. Από την άποψη αυτή, η εισαγωγική παράγραφος της βιβλιοπαρουσίασης του Γ. Π. Σαββίδη, ό.π., σημ. 3, είναι ακριβέστατη και περιεκτική.

«κρατικιστικά») κριτήρια. Έτσι, καταρχήν, η Ελληνική Επανάσταση (1821) και η δημιουργία του ελλαδικού κράτους (1830) είναι, παντού, τα ομολογημένα⁶ είτε ανομολόγητα σημεία αφετηρίας της «Νέας» ή «Νεότερης» (Modern) Ελληνικής Λογοτεχνίας.

Το μείζον αυτό πρόβλημα δεν μπορεί, βέβαια, να παρακάμπτεται με το σόφισμα, σ. 2, ότι υπάρχει Νεοελληνική Λογοτεχνία «με τη συνολική της έννοια» (όψιμος Μεσαίωνας κ.ε.) και Νεοελληνική Λογοτεχνία «με στενότερη και ειδικότερη έννοια» (1821/1830 κ.ε.). Παρόλο που, όπως είναι γνωστό, το ζήτημα του ακριβούς προσδιορισμού των αρχών της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας ως αντίστοιχης των άλλων «εθνικών» δημωδών λογοτεχνιών της Ευρώπης εξακολουθεί να απασχολεί θεωρητικά την έρευνα⁷, θα ήταν δύσκολο να υποστηρίξει κανείς σοβαρά την άποψη του συγγρ. ότι η «εθνική ανεξαρτησία» (ή, με την αυθεντικότερη ορολογία της εποχής, η [διοικητική και κρατική] «Παλιγγενεσία») ήταν η αιτία «παραγωγής» αυτού του «σχετικά ομοιογενούς και συνεκτικού σώματος γραπτών κειμένων σε συγκεκριμένα λογοτεχνικά γένη», σ. 2, ή έστω ότι συνέβαλε σε τόσο καθοριστικό βαθμό γι' αυτήν· η νεοελληνική «εθνική» οντότητα και η νεοελληνική λογοτεχνία είχαν ήδη, πίσω τους, ιστορία αιώνων, όπως, π.χ., και η ιταλική «εθνική» οντότητα και η ιταλική λογοτεχνία δεν περίμεναν τον Γαριβάλδη, τον Βίκτωρα Εμμανουήλ Β' και την ιταλική κρατική ενοποίηση για να υπάρξουν και να έχουν διαμορφωθεί εντελώς σε ομοιογενές και συνεκτικό σώμα.

Η συνηθισμένη και, σε μεγάλο βαθμό, ανεξήγητη επιμονή παλαιότερων και σύγχρονων Αγγλοσαξόνων, κυρίως, μελετητών στη σύγχυση των ορίων «έθνους» και κράτους, και στη δημιουργία ή την καλλιέργεια «προβλημάτων» και «ζητημάτων» εθνικής ταυτότητας, «εθνισμών» και «εθνικισμών», είναι ευδιάκριτη και στους τέσσερις από τους έξι τίτλους των κεφαλαίων του βιβλίου.

Κανένας από τους όρους «Επανάσταση», «Παλιγγενεσία», «Ανεξαρτησία» δεν επιτρέπει την αποδοχή της άποψης ότι η νεοελληνική λογοτεχνία της περιόδου 1821-1881 είναι «λογοτεχνία για ένα νέο έθνος», κεφ. 1 (άλλωστε, γραμματολογικά και λογοτεχνικά, δεν καταλαβαίνει κανείς γιατί η λογικότερη και οργανικότερη «τομή» του 1880 αντικαθίσταται εδώ από μια τομή καθαρά ιστορική ή «κρατικιστική», το 1881, δηλαδή τη χρονιά της ενσωμάτωσης της Θεσσαλίας στο ελλαδικό κράτος· το επιχείρημα του συγγρ., σ. 8, ότι την ίδια χρονιά δημοσιεύονται και τα τρίτομα *Ποιήματα* του ήδη ξεθωριασμένου Α. Παράσχου είναι, φυσικά, ιδιαίτερα αδύναμο)· ο όρος «εθνική εξάπλωση» (National Expansion)⁸, κεφ. 2, χρωματίζει ως «εθνικό επεκτατισμό» την έννοια της «απελευθέρωσης» ή «ενσωμάτωσης» περιοχών με επικρατέστερο τον ελληνικό πληθυσμό («αλυτρωτισμός»), συγχέοντας και πάλι το «κράτος» με το «έθνος» (αν και, ακόμη και με την έννοια αυτή, ούτε ο προσδιορισμός «its Limits» είναι ακριβής —αφού τα Δωδεκά-

6. Ήδη από τα διαφημιστικά «αυτιά» του βιβλίου (όπου ως εναρκτικό όριο της πραγμάτευσης ορίζεται η «εθνική ανεξαρτησία στα 1821») και τον «Πρόλογο» (σ. 1 κ.ε.).

7. Για τις αρκετά διαφοροποιημένες μεταξύ τους απόψεις, που εκφράστηκαν πρόσφατα στο Συνέδριο για τις Αρχές της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας («Neograeca Medii Aevi, II») στη Βενετία, βλ. την παρουσίαση των Πρακτικών στη βιβλιοκρισία μου «Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης (επιμ.), *Αρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας...*, Βενετία 1993», *Ελληνικά* 44 (1994) 513-540.

8. Ο Γ. Π. Σαββίδης, ό.π., σημ. 3, προτιμά την απόδοση «Εθνική Ανάπτυξη», αλλά νομίζω πως η σύνδεση του όρου με τη «Μεγάλη Ιδέα» και τη Μικρασιατική Καταστροφή υποδηλώνει με σαφήνεια

νησα, π.χ., ενσωματώθηκαν στο ελλαδικό κράτος πολύ αργότερα—, ούτε το τελικό όριο του κεφαλαίου, το 1928, σε αντίθεση με το παραδοσιακά αποδεκτό 1930, είναι αμιγώς «ιστορικό» —αφού συνδυάζει την έναρξη της τετραετίας του Ε. Βενιζέλου απλώς με τον θάνατο του Καρυωτάκη και παραχωρεί δυσανάλογα μεγαλύτερη σημασία, απ' ό,τι του αξίζει, στο υπερτιμημένο δοκίμιο του Θεοτοκά *Ελεύθερο Πνεύμα*, 1929)· ανάλογα φορτισμένοι είναι και ο τίτλος του κεφ. 3 για την «αναζήτηση μιας νέας εθνικής ταυτότητας», που υποβάλλει ασύμφορη ταύτιση της πολυσυζητημένης και παρεξηγημένης, από πολλούς, έννοιας της «ελληνικότητας» στις δεκαετίες του 1930 και του 1940 με την έννοια μιας δήθεν «νέας εθνικής ταυτότητας», που, φυσικά, ούτε «επιδιώχθηκε» ούτε «επιτεύχθηκε» ποτέ από τη νεοελληνική λογοτεχνία· τέλος, ο χαρακτηρισμός της Συνθήκης του Μάαστριχτ ως «[ελληνικής] ενσωμάτωσης στη διεθνή κοινότητα» (*International Integration*) είναι τόσο υπερβολικός όσο και άσχετος με την πορεία της νεοελληνικής λογοτεχνίας (το ελλαδικό κράτος δεν «ενσωματώθηκε», βέβαια, ούτε «αφομοιώθηκε» με ευρύτερους, ευρωπαϊκούς ή διεθνείς σχηματισμούς μόλις το ... 1992· όσο για τη νεοελληνική λογοτεχνία, αυτή ήταν προ πολλού γνωστή, αποδεκτή και «ενσωματωμένη», μια και ακόμη και η πρώτη βράβευση Έλληνα ποιητή με το βραβείο Νομπέλ, 1963, ανήκει στην περίοδο που προηγείται του 1967-1992).

Συμπερασματικά: αν ο συγγρ. ήθελε να τιτλοφορήσει πιστότερα το βιβλίο του, που δείχνει καθαρά τον προσανατολισμό του με τη διάρθρωση, τον ειδικό χρωματισμό και τον περιορισμό της ύλης στις τελευταίες και μόνο φάσεις τμήματος της ελλαδικής λογοτεχνίας (ποίηση και πεζογραφία της περιόδου 1821-1992, με μικρή εισαγωγή για την αμέσως προεπαναστατική περίοδο, και ελάχιστες αναφορές σε λογοτέχνες της ελληνικής περιφέρειας ή της διασποράς), θα έπρεπε να το τιτλοφορήσει απλώς: *An Introduction to Poetry and Prose of the Modern Greek State (1821/1830-1992)*.

Εφόσον, λοιπόν, πρόκειται για ένα έργο, που, όπως άλλωστε προδηλώνει ο συγγρ. του, δεν έχει σκοπό να «αντικαταστήσει» τις καθιερωμένες Ιστορίες της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, αλλά να τις συμπληρώσει, να τις ανασυντάξει ή να τις αναθεωρήσει σε ό,τι αφορά τα τελευταία, χρονολογικά, και συνήθως ατροφικά ή ανεπαρκή, τμήματά τους⁹, εισάγοντας στη μελέτη της πρόσφατης νεοελλη-

το περιεχόμενο που δίνει ο συγγρ. στον τίτλο του.

9. Δεν βρίσκω ότι έχουν μεταβληθεί ουσιαστικά τα κύρια χαρακτηριστικά που είχα περιγράψει πριν από δεκαπέντε, ήδη, χρόνια στο μελέτημά μου «Οι Ιστορίες της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας: Επιλογή και παρουσίαση — Ερευνητική αναφορά», *Μαντατοφόρος* 15 (1980) 5-66, παρά τις (ελαφρά βελτιωμένες, ή όχι) επανεκδόσεις ορισμένων από τα έργα που περιγράφονταν εκεί και την εμφάνιση ορισμένων άλλων πολύ μικρότερης αξίας· από την άποψη αυτή, ο συγγρ. δεν προσθέτει σπουδαία πράγματα αναφέροντας την ερασιτεχνική και ιδεοληπτική Ιστορία του Δ. Τσάκωνα —που χρησιμοποιείται, μάλιστα, επανειλημμένα και σε υποσημειώσεις του βιβλίου— και τις πολύ μερικότερες επισκοπήσεις, για τον 20ό αι. και τη μεταπολεμική περίοδο, αντίστοιχα, των Κ. Μητσάκη και Μ. Μερακλή. Άλλωστε, τα βιβλιογραφικά στοιχεία που παρέχει η *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Φιλολογία*, Αθήνα, «Δόμος»,⁵ 1990, σσ. 335-336, του Π. Δ. Μαστροδημήτρη είναι περισσότερα.

Τα κύρια σημεία των παλαιότερων αποτιμήσεών μου φαίνεται, άλλωστε, να έχουν γίνει κοινή συνείδηση, όπως δείχνει η πρόσφατη δημοσιογραφική συνόψιση του Δ. Μητρόπουλου, ό.π., σημ. 4. Σε άλλο μήκος κύματος κινείται η συλλήβδην αρνητική στάθμιση του Β. Λαμπρόπουλου, «*Toward a*

νικής λογοτεχνίας το μη ενημερωμένο αγγλόγλωσσο κοινό, χρειάζεται να δούμε αναλυτικότερα τους επιμέρους στόχους, τα αίτια που οδήγησαν τον συγγρ. στο βιβλίο αυτό, και τα επιτεύγματά του.

Αν δύο από τους πρακτικούς στόχους φαίνεται να είναι, όπως διέβλεψε ήδη ο Γ. Π. Σαββίδης, αφενός η «συμπλήρωση»-«ενημέρωση» της γραμματολογικής εικόνας που έδινε στο αγγλόφωνο κοινό η μετάφραση της *Ιστορίας της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* του Α. Πολίτη (από τον ίδιο εκδ. οίκο, «Clarendon Press» της Οξφόρδης, 1973), αλλά, πιθανότατα, και της αντίστοιχης γραμματολογίας του Κ. Θ. Δημαρά (αγγλ. μτφρ. 1972), και αφετέρου η δημοσίευση ενός «εγχειριδίου [που] απευθύνεται πρωτίστως στους ευάριθμους αγγλόφωνους σπουδαστές της Νεότερης Ελληνικής Φιλολογίας, καθώς και στους Έλληνες που μελετούν τα νεοελληνικά γράμματα σε ποικίλες αγγλοσαξονικές σχολές», οι υπόλοιποι στόχοι συνοψίζονται καλά στη διαφημιστική συνόψιση του εξωφύλλου του βιβλίου: «Το βιβλίο προβάλλει περισσότερο εκείνους τους συγγραφείς και τα έργα που γνώρισαν κριτική ή πάνδημη επιδοκιμασία, και δίνει έμφαση στις σχέσεις που συνδέουν το ένα έργο με το άλλο και με τα ιστορικά του συμφραζόμενα».

Αυτός ο συνδυασμός κλασικής λογοτεχνικής ιστοριογραφίας, «γενεαλογικής» μεθόδου και θεωρίας της πρόσληψης είναι, πράγματι, αρκετά ελκυστικός και ξεχωρίζει το βιβλίο —θεωρητικά— από προηγούμενες, ευρύτερες και μη, συνθετικές προσπάθειες. Ωστόσο, το κύριο (θετικό, αλλά ταυτόχρονα και αρνητικό) χαρακτηριστικό του είναι, όπως επισημάναμε και στην αρχή, ότι απευθύνεται σχεδόν αποκλειστικά σε αγγλόφωνο κοινό και σχεδιάστηκε κυρίως ως πανεπιστημιακό βοήθημα που λίγο-πολύ ενδιαφέρεται να προβάλλει ή να συστήσει την αγγλόγλωσση βιβλιογραφία, και, σε ορισμένες περιπτώσεις, μόνο τη βιβλιογραφία που οφείλεται σε Βρετανούς νεοελληνιστές. Άλλωστε, αν οι δύο από τις τρεις αιτίες συγγραφής του βιβλίου, που διατυπώνονται ήδη από τον Πρόλογο (σ. VII), φαίνονται δικαιολογημένες (έλλειψη, ως τώρα, επαρκούς γραμματολογικής παραγώγησης της σημαντικής —ιδιαίτερα για την πεζογραφία— λογοτεχνικής παραγωγής ύστερα από το 1960· ανάγκη για ένα ικανοποιητικό πανεπιστημιακό βοήθημα του αυξανόμενου πληθυσμού των σπουδαστών της νεοελληνικής λογοτεχνίας στον αγγλόφωνο κόσμο), είναι υπερβολικός ο τρίτος ισχυρισμός του συγγρ., ότι «καμιά από τις παλαιότερες ιστορίες [της νεοελληνικής λογοτεχνίας] δεν πραγματεύεται ικανοποιητικά τη σχέση λογοτεχνικών κειμένων με την ιστορία, και με άλλα λογοτεχνικά κείμενα, για να δώσει στον μη Έλληνα αναγνώστη επαρκή αίσθηση αυτών των περίπλοκων συσχετισμών» (θυμίζουμε ότι πολλές τέτοιες Ιστορίες έχουν γραφτεί από μη Έλληνες, και, αρχικά, για μη ελληνόφωνο κοινό). Αλλού, πάντως (όπως, π.χ., στη σ. VIII), ο

Genealogy of Modern Greek Literature», στον τόμο Μ. Alexiou - V. Lambropoulos (επιμ.), *The Text and its Margins. Post-Structuralist Approaches to Twentieth-Century Greek Literature*, New York, «Pella», 1985, σσ. 15-36· αλλά η αποφυγή της περιγραφής και της τεκμηρίωσης και η «εμπειρικοφοβία» ή «φιλολογικοφοβία» δεν είναι καλοί οδηγοί ούτε και σε όσους καίνε τα δέντρα για να αναχθούν στην απογυμνωμένη θεωρητική αφαίρεση ενός «δάσους».

συγγρ. είναι ακριβέστερος και πιο μετρημένος: αναγνωρίζει, π.χ., το στοιχείο της υποκειμενικής κρίσης που, πράγματι, διαποτίζει ολόκληρο το βιβλίο του, τόσο στις ποσοτικές όσο και στις ποιοτικές του αναλογίες· δηλώνει πως δεν έχει την απαίτηση να θεωρηθεί οριστική καμιά από τις αναγνώσεις συγκεκριμένων λογοτεχνικών έργων, που επιχειρούνται πολύ συχνά μέσα στο βιβλίο, αλλά πως θα ευχόταν οι μη ειδικοί αναγνώστες του να σκάψουν περισσότερο μέσα στα ίδια τα έργα, ενώ οι ειδικοί να αντιδράσουν με δικές τους, διαφορετικές αναγνώσεις (κάτι που θα επιχειρήσουμε αμέσως παρακάτω)· τέλος, δεν ισχυρίζεται ότι το βιβλίο του είναι εξαντλητικό, και αναγνωρίζει ότι παραλείπονται —«ύστερα από ζυγισμένη σκέψη»— πολλά πράγματα.

Με τις προϋποθέσεις αυτές, μπορούμε, νομίζω, να προχωρήσουμε στη διεξοδικότερη παρουσίαση του έργου:

Στον *Πρόλογο* και στις *Οδηγίες χρήσεως*, εκτός από τις διευκρινίσεις, στις οποίες αναφερθήκαμε παραπάνω, συμπεριλαμβάνονται και στοιχεία για τα ερεθίσματα και τον τρόπο σύνθεσης του βιβλίου, ευχαριστίες σε πρόσωπα (σημειώνω ότι κανένα από αυτά δεν ξεφεύγει από τον στενό κύκλο των αγγλόφωνων νεοελληνιστών και των Ελλήνων σπουδαστών βρετανικών πανεπιστημίων· ασφαλώς ο συγγρ. θα βοηθούταν απείρως περισσότερο, ιδιαίτερα στη βιβλιογραφία που χρησιμοποιεί, αν συνεργαζόταν με ευρύτερο κύκλο νεοελληνιστών) και εξηγήσεις για τις σημειώσεις, για τους πίνακες του Επιμέτρου του βιβλίου, για τη (χρήσιμη) πρωτοβουλία των δίγλωσσων παραθεμάτων και για το σύστημα απόδοσης των ελληνικών λέξεων στο λατινικό αλφάβητο (πάντως, ο συγγρ., εκτός από την αποτυχία στην απόδοση των διψήφων —Heimonas αλλά Fotinos, κ.ο.κ.—, αστοχεί και σε άλλες μεταγραφές, ιδιαίτερα στην απόδοση του γ τότε με g και τότε με y —Germanacos αλλά Yeoryos, κ.ά., του φ με ph είτε f — Philippidis αλλά Filyras, του χ με ch είτε h —Sahtouris αλλά Tachtsis, κ.ά.· πρβ. και τα προβληματικά: Achillefs, Chaconas - Tsakonas, Cicellis).

Η *Εισαγωγή* μοιράζεται σε τρία μέρη («Ορισμός των όρων», «Λογοτεχνία και ιστορία», «Λογοτεχνία και γλώσσα»), λιγότερο ενδιαφέρον από τα οποία είναι το πρώτο, ενώ το τρίτο καλύπτεται, ουσιαστικότερα και πολύ αναλυτικότερα, από το έκτο κεφάλαιο του βιβλίου.

Η εξήγηση ή ο σχολιασμός πολυσυζητημένων όρων («νεοελληνικός», «αρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας», «καθαυτό λογοτεχνία», «λογοτεχνικός κανόνας», κτλ.), στο πρώτο μέρος, θα ήταν ίσως απαραίτητη για φοιτητές ενός μαθήματος «Εισαγωγής στη Νεοελληνική Φιλολογία», αλλά δεν φαίνεται, σήμερα, να καλύπτει άλλες ανάγκες, όταν, μάλιστα, σε επιμέρους σημεία και διατυπώσεις δεν έχει δοθεί η προσοχή που χρειάζεται (π.χ., σ. 1, μιλούμε για «άλωση» και όχι για «ληθασία»: sack της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους· είναι ανακριβές ότι «η επίδραση του “νεότερου” κόσμου της Ιταλικής Αναγέννησης στην Κρήτη» φτάνει μόλις στα τέλη του 16ου αι., σ. 1· η Ελλάδα δεν «έγινε για πρώτη φορά έθνος με τη νεότερη έννοια της λέξης» μόλις το 1821, σ. 1, εκτός αν ο συγγρ. χρησιμοποιεί τη λέξη μόνο για τα εθνικά κράτη που σχηματίστηκαν ύστερα από τη Γαλλική Επανάσταση· θα ήταν ορθότερο να ειπωθεί ότι η νεοελληνική γλώσσα είχε παλαιότερα, και όχι «έχει», σ. 3, σημ. 3, δύο λέξεις για τη λογοτεχνία:

«φιλολογία», «λογοτεχνία»). Αντίθετα, το τμήμα αυτό περιέχει αξιανάγνωστα σημεία για τις παλαιότερες Ιστορίες της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας και για τα ζητήματα που σχετίζονται με την κριτική πρόσληψη της πρόσφατης νεοελληνικής λογοτεχνίας, αν και οι εμφανείς ελλείψεις στην ενημέρωση του συγγρ. για την περίοδο 1669-1821 οδηγούν σε απλουστεύσεις για το δήθεν «σχετικά καινούριο [στη δεκαετία του 1830] θεατρικό γένος σε πεζό λόγο», σ. 5 (αλλά στον 18ο αι. και στις τρεις πρώτες δεκαετίες του 19ου αι. γράφονται πολλά θεατρικά έργα σε πρόζα), ενώ η άποψη ότι «λίγα θεατρικά έργα γραμμένα πριν από το 1940 παίζονται τακτικά και επανεκδίδονται σε νέες εκδόσεις», σ. 5, μένει αστήρικτη.

Το δεύτερο μέρος της Εισαγωγής συζητεί ωφέλιμα την περιοδικευση (ή περιοδολόγηση) της νεοελληνικής λογοτεχνίας των δύο τελευταίων αιώνων, αν και κακώς δεν λαμβάνονται υπόψη σημαντικές ιστορικές τομές που αφορούν τη λογοτεχνία της ελληνικής περιφέρειας και της διασποράς, όπως, π.χ., το 1878, 1955-1960 και 1974 για την Κυπριακή λογοτεχνία ή το 1954-1956 για την Αιγυπτιακή, αφού ο συγγρ., όπως είπαμε και παραπάνω, δίνει υπέρμετρη βαρύτητα στις τομές της πολιτικής ή στρατιωτικής (και όχι πάντα της λογοτεχνικής) ελλαδικής ιστορίας. Χρήσιμη είναι και η περιγραφή της ελληνικής ανταπόκρισης σε διεθνή λογοτεχνικά ρεύματα, καθώς και η νηφάλια αντιμετώπιση αρκετών από τις αστήρικτες απόψεις θεωρητικών νεοελληνιστών των ΗΠΑ, σσ. 10-11, π.χ. για την ανυπαρξία ελληνικού «μεταμοντερνισμού» ή για τον χαρακτηρισμό της νεοελληνικής λογοτεχνίας ως «περιθωριακής» και «ελάσσονος». Και εδώ, όμως, θα μπορούσε να διαφωνήσει κανείς με μερικές απόψεις του συγγρ., όπως, π.χ., με το ότι δεν υπήρξε ελληνικός νεοκλασικισμός, σ. 10, ή με το ότι ο ελληνικός μοντερνισμός δεν ήταν τόσο αγωνιστικός ή επιθετικός όπως αλλού, σ. 13.

Τέλος, στο τρίτο τμήμα του Προλόγου ο συγγρ. προσπαθεί να εξηγήσει γιατί η πραγμάτευση της γλωσσικής συμπεριφοράς των Ελλήνων συγγραφέων και η ιστορία του γλωσσικού ζητήματος δεν παρακολουθούν τη χρονολογική τάξη των πέντε πρώτων κεφαλαίων του κυρίως βιβλίου, αλλά συναποτελούν το ανεπτυγμένο αυτόνομο έκτο και τελευταίο κεφάλαιο. Είναι βέβαιο ότι η λύση αυτή έχει τόσο θετικές επιπτώσεις όσο και αρνητικές παρενέργειες· αφενός επιτρέπει σε έναν μετρημένο εξωτερικό παρατηρητή να αναφερθεί με άνεση χώρου στις εξελίξεις και τη σημασία ενός θέματος που αποτέλεσε κινητήριο άξονα σημαντικότητας μέρους της νεοελληνικής λογοτεχνικής και κριτικής παραγωγής, αφετέρου όμως στερεί τα πρώτα πέντε κεφάλαια από στοιχεία που θα έπρεπε να τονίζονται κάθε φορά στην οικεία χρονολογικά και ειδολογικά θέση.

Το κυρίως μέρος του βιβλίου φανερώνει, όπως και οι προηγούμενες μονογραφίες του συγγρ., τις συνθετικές του ικανότητες, φιλότιμη προσπάθεια για συνδυασμό στοιχείων, προσωπική ευαισθησία σε ορισμένες αναγνώσεις κειμένων και κριτική τόλμη. Παράλληλα, όμως, εξακολουθούν να είναι παρόντα ορισμένα, σταθερά σχεδόν, ελαττώματα και άλλων εργασιών του, όπως η επιλεκτική χρήση ή αποσιώπηση της βιβλιογραφίας (με παραγνώριση του μεγαλύτερου μέρους της ελληνικής, και σχεδόν του συνόλου της υπόλοιπης ευρωπαϊκής, πλην της αγγλόγλωσσας), η υπέρμετρη έλξη από τα κριτικά ζητήματα, τις θεωρίες και τις μόδες της άμεσης επικαιρότητας, και κάποια αδιαφορία για την ακριβή περιγραφή ή τη στάθμιση επιμέρους στοιχείων και λεπτομερειών. Έτσι, η συνθετική προσπάθεια, χωρίς να πάσχει από τη σκόπιμη ετεροβαρή προσοχή, τα «τυφλά κριτικά σημεία» και τον μηχανιστικό θετικισμό άλλων ανάλογων συν-

θέσεων, όπως, π.χ., του Κ. Θ. Δημαρά, δεν καταλήγει, τελικά, σε όλα της τα μέρη σε ικανοποιητικές ή «δίκαιες» σταθμίσεις: μια ριζική αναθεώρηση μερικών αστοχιών και ένα προσεχτικό ξανακούταγμα για τη διόρθωση επιμέρους ατελειών θα ήταν απαραίτητα, για να κάνουν το εγχειρίδιο αυτό έναν ασφαλή οδηγό για τους χρήστες του.

Ειδικότερα: Το ιδιαίτερα περιορισμένο σε όγκο κεφ. 1 θα έπρεπε, σύμφωνα με τις προδιαγραφές του βιβλίου, να καλύπτει μόνο την εξηκονταετία 1821-1881. Στην πραγματικότητα, ύστερα από μικρή ιστορική εισαγωγή που απευθύνεται —όπως και οι αντίστοιχες όλων των κατοπινών κεφαλαίων— σε μη γνώστες των ελληνικών πραγμάτων, προσπαθεί να καλύψει πρόχειρα (σσ. 23-30: «Πολιτισμικά κέντρα πριν από το 1821») και το αμήχανο κενό των περίπου 150 χρόνων που προηγούνται, χωρίς όμως να εκμεταλλεύεται επαρκώς, αντίθετα με τις αρχικές διακηρύξεις, την εντονότατη κατά τα τελευταία χρόνια, ενασχόληση μελετητών και κριτικών με τον 18ο αι., τον λεγόμενο νεοελληνικό Διαφωτισμό και τη σημαντική λογοτεχνική παραγωγή των προεπαναστατικών δεκαετιών.

Το πρώτο αυτό τμήμα του κεφ. 1 είναι ένα από τα πιο αδύναμα του βιβλίου, και θα ήταν άχαρο να προσπαθήσουμε να σημειώσουμε εδώ όλα τα τρωτά και τις μείζονες παραλείψεις: περιορίζομαι μόνο σε ορισμένα πράγματα: συζητούνται ελάχιστοι από τους λογοτέχνες της εποχής (ο Δαπόντες, π.χ., που απασχολεί όλο και περισσότερο τη νεότερη έρευνα, απουσιάζει εντελώς, και το ίδιο οι Νικόλαος Μαυροκορδάτος, Κάλφογλου, Περδικάρης, κ.ά. πολλοί, ενώ για τον σφέστατα ισχνότερο ως λογοτέχνη Κοραή αφιερώνεται, συνολικά, σσ. 30, 49-53, πολύ μεγαλύτερη έκταση απ' ό,τι για οποιονδήποτε άλλον λογοτέχνη της εποχής: Koraeos Chair *oblige*): στην περίπτωση του πολιτισμού και των αναγνώσεων των Φαναριωτών κακώς υποτιμάται ο πρώτος και πολύ σημαντικός παράγοντας, η ιταλόγλωσση παιδεία τους, ενώ, στη διαμόρφωση του προεπαναστατικού επτανησιακού πολιτισμού, κακώς επίσης υπερτονίζεται η σημασία της ιταλότροπης «άρχουσας τάξης» και υποτιμούνται οι αναμφισβήτητες επαφές των Επτανήσων με την ηπειρωτική Ελλάδα, την Κωνσταντινούπολη και τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες (το ίδιο συμβαίνει και για τα μετεπαναστατικά Επτάνησα, όπου, βέβαια, πλάι στην ιταλική γλώσσα της διοίκησης και ορισμένων εντύπων, σ. 29, θα έπρεπε να προστεθεί και η παράλληλη επίσημη χρήση της νεοελληνικής): ασάφεια, τουλάχιστον, προκαλεί η περιγραφή της συλλογικής έκδοσης *Άνθη Ευλαβείας*, σσ. 27-28, ως «συλλογής δοκιμών [ή δοκιμίων: essays] Ελλήνων διδασκάλων και των μαθητών τους στη Βενετία»: η μεγάλη υποτίμηση του λογοτεχνικού έργου των περισσότερων Επτανήσιων, και μη, «προσολωμικών», και ιδίως του Βηλαρά και του Χριστόπουλου είναι αδικαιολόγητη, και ανεξήγητο παραμένει το ότι συνδέονται αποκλειστικά με την εγχώρια παράδοση και όχι και με τον ευρωπαϊκό αρκαδισμό, ανακρεοντισμό και νεοκλασικισμό: δεν γίνεται καμιά μνεία για αρκετές μείζονες εκδόσεις νεοελληνικών λογοτεχνικών λαϊκών έργων: δεν καταλαβαίνει κανείς γιατί θεωρείται ειρωνεία της ιστορίας, σ. 29, το γεγονός ότι ένας «εθνικός ποιητής», όπως ο Σολωμός, έζησε όλη την ενήλικη ζωή του ως Βρετανός υπήκοος, τη στιγμή που ανάλογη ήταν η μοίρα αρκετών «εθνικών ποιητών» σε πολλές, μη ανεξάρτητες κατά την εποχή τους, χώρες: από τα κέντρα της νεοελληνικής διασποράς, που έχουν να επιδείξουν εκδοτική ή πολιτισμική δραστηριότητα, δεν έπρεπε να παραλειφθούν η Πάντοβα, η Τεργέστη, η Βουδαπέστη, η Λιψία, η Μόσχα, η Πετρούπολη, κ.ά.

Μεγάλα κενά υπάρχουν και στο δεύτερο τμήμα του κεφαλαίου (σσ. 30-49: «Οι πρώτοι ρομαντικοί: Η αναβίωση της ελληνικής ποίησης»), όπου, δυστυχώς, η πραγμάτευση για τον Σολωμό έχει ωφεληθεί ελάχιστα από τη σύντομη ερευνητική, εκδοτική και ερμηνευτική προσπάθεια των τελευταίων τριάντα χρόνων (ο συγγρ. δεν ασχολείται καθόλου με τη διαμάχη σχετικά με τον νεοκλασικισμό και τον ρομαντισμό του Σολωμού και με τις εργασίες των L. Coutelle, Γ. Βελουδή, κ.ά.· δεν παίρνει υπόψη του τις εκδοτικές και ερμηνευτικές δοκιμές της Ε. Τσαντσάνογλου για την πολυμερή ποιητική σύνθεση του 1833-1834, και άλλων μελετητών για πρώιμα και όψιμα κείμενα του ποιητή· στην περιγραφή των περιεχομένων του *Ύμνου εις την Ελευθερίαν* αποσιωπά έναν βασικό πυρήνα του έργου, δηλαδή τον αρνητικό σχολιασμό των εμφύλιων διαμαχών και του ρόλου των Μεγάλων Δυνάμεων· ενώ ο *Λάμπρος* αναγνωρίζεται ορθά ως δραματικό ποίημα, δεν μπορεί, φυσικά, έτσι όπως τον ξέρουμε, να χαρακτηριστεί και «επικός», *passim*· οι αγγλικές αποδόσεις σολωμικών αποσπασμάτων δεν είναι πολύ πετυχημένες —η κάπως ελεύθερη και, σε αρκετά σημεία, απρόσεχτη μετάφραση παρατηρείται και σε άλλα σημεία του βιβλίου—, παραφράζοντας ή παραμορφώνοντας τη σολωμική ακριβολογία και σύνταξη· ενώ αμφισβητούνται ορθά οι αστήρικτες προτάσεις του Σ. Αλεξίου για τον «Πόρφυρα», η βιβλιογραφία που παρατίθεται για το έργο είναι ελλιπής, και το ίδιο συμβαίνει για το πρόβλημα των «ρομαντικών αποσπασμάτων», όπου βέβαια υπάρχει πολύ περισσότερη και πιο αξιόπιστη βιβλιογραφία (Γ. Π. Σαββίδης, κ.ά.) από την παραπομπή σε μελέτημα του Β. Λαμπρόπουλου). Σχετικά καλύτερη, αν και εξίσου συνοπτική (περιορίζεται στις «Ωδές»), είναι η πραγμάτευση για τον Κάλβο, ενώ ο λόγος για τους άλλους Επτανήσιους και τους Φαναριώτες ή Αθηναίους ρομαντικούς ποιητές είναι ιδιαίτερα σύντομος —σε σχέση, π.χ., με τον χώρο που διατίθεται αμέσως παρακάτω για την πεζογραφία της ίδιας περιόδου— και καθόλου καλά ζυγισμένος (από τις πιο ανεξήγητες ελλείψεις, εδώ, είναι η παράλειψη του Δ. Παπαρηγόπουλου· οι Ζαλοκώστας και Καρασούτσας αναφέρονται απλώς σε υποσημείωση, στον Βαλαωρίτη αφιερώνονται ελάχιστες, και καθαρά πληροφοριακές αράδες, σε αντίθεση, π.χ., με τους Α. Ρ. Ραγκαβή και Α. Παράσχο).

Το τρίτο τμήμα του κεφαλαίου (σσ. 49-63: «Το ξεκίνημα της [πλασματικής] πεζογραφίας») διαιωνίζει, με τον τίτλο του, την εσφαλμένη γραμματολογική και φιλολογική εντύπωση ότι η (πρωτότυπη) νεοελληνική δημιουργική πεζογραφία ξεκινά με τους Φαναριώτες και Αθηναίους ρομαντικούς, ενώ η ιστορία της και πολλά από τα κύρια χαρακτηριστικά της έχουν αρχίσει ήδη από τον 15ο αιώνα και έχουν διαμορφωθεί στα τέλη του 18ου. Κατά τα άλλα, η ανάγκη του συγγρ. να συντονιστεί με το πρόσφατο (εμπορικό, κυρίως) ενδιαφέρον αθηναϊκών οίκων για την πεζογραφία του 19ου αι. και με την εύλογη φιλολογική και κριτική έρευνα για κείμενα ως τώρα αδιερεύνητα ή υποτιμημένα οδηγεί σε παρουσίαση αρκετά καλύτερη από όσες φιλοξενούνται στις παλαιότερες Ιστορίες της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Ωστόσο, είναι σίγουρο ότι η παρουσίαση αυτή θα χρειαστεί πολύ σύντομα να αναπτυχθεί και να διορθωθεί, όταν θα έχουν προχωρήσει οι τρέχουσες σύντομες ερευνητικές και εκδοτικές προσπάθειες που έχουν αναληφθεί στην Ελλάδα. Ο συγγρ. ξεκινά με αναζήτηση των «απαρχών» του διηγήματος και της «μυθιστορίας» (σσ. 49-53), όπου, όμως, η πραγμάτευση καθυστερεί ασύμφορα στον Κοραή, είναι ουσιαστικότερη για τα *Έρωτος Αποτελέσματα* του Ιωάννη Καρατζά, και ανεπαρκής ή ανύπαρκτη για τα κείμενα του Ρήγα, για τον λεγόμενο «Ανώνυμο του 1789» (που απουσιάζει), καθώς και για τα άλλα πρωτότυπα ή διασκευασμένα χειρόγραφα και έντυπα πεζά έργα της προεπαναστατικής εποχής. Ελλιπής πραγματολογικά και βιβλιογραφικά είναι και ο λόγος για την «αναβίωση» του ενδιαφέροντος προς το αρχαίο μυθιστόρημα από τα τέλη του

18ου αι. κ.ε., ενώ παραλείπεται να ειπωθεί ότι η ακτινοβολία των *Αιθιοπικών* είναι πολύ ευρύτερη, αφού και πρωταγωνιστές πολύ οφικότερων μυθιστοριών (όπως του *Θέρσανδρου* του Ε. Φραγκούδη —το έργο δεν μνημονεύεται στο βιβλίο) αντλούν το όνομά τους από αυτά. Η μελέτη της ρομαντικής μυθιστορίας του α' μισού του 19ου αι. θα κέρδιζε, αν είχαν χρησιμοποιηθεί τα σχετικά δημοσιεύματα του Η. Tonnet, καθώς και του Π. Μουλλά για το επιστολικό μυθιστόρημα. Παρόλο που οι αναγνώσεις πολλών έργων (του Α. Ρ. Ραγκαβή, του Καλλιγά, του Ροΐδη) δείχνουν ευαισθησία και προσφέρουν αξιόλογα ερεθίσματα, και εδώ δεν υπάρχει πάντοτε η απαραίτητη βιβλιογραφική κάλυψη (απουσιάζει, π.χ., η διατριβή της Α. Γεωργαντά για τον Ροΐδη): εντελώς αμήχανος είναι ο λόγος για τη *Γυναίκα της Ζάκυθος*, σ. 61 (απ' όπου απουσιάζουν αναφορές στις σχετικές εργασίες των Ε. Τσαντσάνογλου, Δ. Αγγελάτου, Γ. Π. Σαββίδη, κ.ά.), ενώ το κεφάλαιο κλείνει παραδόξως, αν και ο συγγρ. έχει αποκλείσει γενικά από το βιβλίο του το θεατρικό γένος, με ένα θεατρικό έργο, τον *Βασιλικό* του Α. Μάτεσι (στην περίπτωση αυτή, θα έπρεπε να αναφερθούν και ένα σωρό άλλα, χειρόγραφα και έντυπα, θεατρικά έργα σε πεζό λόγο, που είναι γνωστά από το β' μισό του 18ου αι. κ.ε.).

Πιο ανεπτυγμένο είναι το κεφ. 2, όπου η δουλειά του συγγρ. ήταν σαφώς ευκολότερη, καθώς η έρευνα των τελευταίων χρόνων δεν έχει μεταβάλει, ουσιαστικά, τη γενική εικόνα που είχαμε για τη «Γενιά του 1880» και για την επακόλουθη λογοτεχνική παραγωγή ως τα τέλη της δεκαετίας του 1920.

Ύστερα από μια ιστορική εισαγωγή (στην οποία πρέπει να διορθωθεί ότι από την ανταλλαγή των πληθυσμών του 1923-1924 δεν εξαιρέθηκε μόνο ο «χριστιανικός πληθυσμός της Κωνσταντινούπολης», αλλά και ο συμπαγής, τότε, και καταδιωγμένος σήμερα, ελληνισμός της Ίμβρου και της Τενέδου), το κεφάλαιο αρθρώνεται στα εξής άνισα τμήματα: «Νέοι ορίζοντες στην ποίηση και την πεζογραφία» (σσ. 67-69: γενική εισαγωγή για την επίδραση του παρνασσιμού, του νατουραλισμού και του ρεαλισμού), «Λαογραφία και ρεαλισμός στην πεζογραφία (1880-1904)» (σσ. 69-82: αναγκαστικά, ο συγγρ. ξεκινά εδώ από το 1880, και όχι από το 1881, όπως προδήλωνε το κεφάλαιο, και ύστερα από γενικά, αλλά καλοζυγισμένα, πράγματα για την ηθογραφία, ο λόγος του περιορίζεται κυρίως στους πεζογράφους που μονοπωλούν την αγγλόγλωσση βιβλιογραφία: Βιζυηνό, Παπαδιαμάντη, Καρκαβίτσα), «Παλαμάς» (σσ. 83-91), «Καβάφης» (σσ. 91-97), «Αστική [πλασματική] ηθογραφία: ρεαλισμός, συμβολισμός» (σσ. 98-109) και «Οι διάδοχοι του Παλαμά» (σσ. 109-127: Σικελιανός, Βάρναλης, Καζαντζάκης, Καρυωτάκης και οι «όψιμοι συμβολιστές»).

Τα δύο πρώτα τμήματα έχουν συνταχθεί με αρκετή πληρότητα, παρά τις βιβλιογραφικές τους ελλείψεις (για τον Παπαδιαμάντη, π.χ., απουσιάζουν οι εκτενείς μελέτες των Ν. Τριανταφυλλόπουλου, Ν. Καταμπάνου, Ξ. Α. Κοκόλη, Γ. Κεχαγιόγλου, κ.ά., ενώ δεν σημειώνεται η αποφασιστική κριτική συμβολή του Παλαμά στη θετική εκτίμηση για τον συγγραφέα). Λιγότερο ικανοποιητικό είναι το μέρος για τον Παλαμά (ιδιαίτερα για την πρώτη εμφάνιση συμβολιστικών ποιημάτων και αισθητιστικών κειμένων του, για τον *Δωδεκάλογο του Γύφτου*, για τους κύριους πυρήνες της *Ασάλευτης Ζωής*, όπου θα έπρεπε να προστεθούν οι «Πατρίδες» και «Ο Γυρισμός», για όλη την παραγωγή της περιόδου 1910 κ.ε., που κακώς δεν αναφέρεται ούτε σχολιάζεται: θετική, αντίθετα, είναι η επανεκτίμηση της *Φλογέρας του Βασιλιά*). Στην παρουσίαση του Καβάφη, ενός συγγραφέα ιδιαίτερα ευνοημένου από την ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία, θα περιμέναμε εκτενέστερη και ωριμότερη πραγμάτευση (ενώ είναι γόνιμη η παράλληλη σύγκριση με

τον Παλαμά και την ποιητική του, λείπουν τα απαραίτητα στοιχεία για την αρχική αθηναϊκή και ελλαδική πρόσληψη του Καβάφη, για τον καιρίο καβαφικό αισθητισμό, για την εικόνα του βυζαντινού κόσμου στο έργο του, για τη σημασία των πεζών και των «ατελών» ποιημάτων, κ.ά., ενώ σε ποιήματα που σχολιάζονται περισσότερο, όπως, π.χ., «Ο Δαρείος», σσ. 96-97, αποσιωπάται η βασική φιλολογική ανάγνωση του Δ. Ν. Μαρωνίτη, και, γενικά, οι βιβλιογραφικές παραπομπές είναι ασύμφορα επιλεκτικές). Ο ασαφής όρος «αστική [πλασματική] πεζογραφία» υιοθετείται (όπως και παρακάτω, σ. 141) χωρίς συζήτηση, παραλείπεται να σημειωθούν, πλάι στις σκανδιναβικές οφειλές της «βορειομανίας», σ. 102, και οι γερμανικές και ρωσικές, ενώ η ενδιαφέρουσα συζήτηση για το *Οι σκλάβοι στα δεσμά τους* του Θεοτόκη θα κέρδιζε, αν σχολιαζόταν και το μικρό όνομα του πρωταγωνιστή (Άλκης), καθώς και οι οφειλές του Θεοτόκη στην παπαδιαμαντική τεχνική των «οδηγητικών μοτίβων». Η αμφισβητήσιμη αντίληψη ότι όλες οι μεγάλες ποιητικές μορφές των αρχών του 20ού αιώνα είναι «διάδοχοι» του Παλαμά δεν πρέπει, φυσικά, να χρεωθεί μόνο στον συγγρ., ο οποίος, ωστόσο, δεν κάμνει τίποτε για να τη συζητήσει, ξαναδένοντας έτσι τον Καρυωτάκη και τους λεγόμενους «μετασυμβολιστές» ή «τελευταίους συμβολιστές» στην ουρά της «παλαμικής σκιάς»: κατά τα άλλα, η συμβολή του συγγρ. εδώ εντοπίζεται κυρίως στον ανεπτυγμένο λόγο για τον ποιητή Καζαντζάκη, ενώ η πραγματέυση για τους Σικελιανό και Καρυωτάκη δεν παρουσιάζει πρόσθετο ενδιαφέρον, και η προσεχτική παρουσίαση του Βάρναλη σταματά στην προπολεμική του παραγωγή. Δυσεξήγητο είναι το κενό που δημιουργεί στην κάλυψη της μεσοπολεμικής λογοτεχνικής κριτικής η παντελής απουσία των Αποστολάκη, Φ. Πολίτη, Αυγέρη, Κλ. Παράσχου (όπως, αργότερα, και των Χουρμούζιου, Άλκη Θρύλου, κ.ά.).

Το κεφ. 3 είναι ένα από τα καλύτερα του βιβλίου, αν και προσανατολίζεται μόνο προς «μείζονες» λογοτέχνες, ή συγγραφείς που εμπλέκονται άμεσα στην πολυθρόνητη αναζήτηση της «ελληνικότητας», που θα εξακολουθήσει φαίνεται να γοητεύει επί πολύ τους ξένους νεοελληνιστές και λογογράφους και τους ξενοσπουδασμένους Έλληνες μαθητές τους (έτσι, π.χ., ελάχιστος χώρος αφιερώνεται σε αξιόλογους ποιητές και πεζογράφους, όπως οι Σαραντάρης, Καββαδίας, Δρίβας, Α. Γιαννόπουλος, Δέλιος, κ.ά., ενώ άλλοι απουσιάζουν εντελώς, όπως οι Αντωνίου, Μπάρας, Οικονόμου, κ.ά.).

Ύστερα από μια μικρή ιστορική εισαγωγή, ακολουθεί το τμήμα: «Ένα μανιφέστο για μια νέα εποχή: Το *Ελεύθερο Πνεύμα* του Θεοτοκά» (σσ. 131-133), όπου, όπως είπαμε και παραπάνω, δίνεται υπερβολικό βάρος στο υπερτιμημένο και, σε πολλές κριτικές του αποτιμήσεις, άστοχο αυτό δοκίμιο, ενώ η οξυδερκής αρνητική κρίση του Ξενοπούλου γι' αυτό, που εκτοπίζεται στη σ. 142, σημ. 23, έπρεπε να συζητείται εδώ. Στο τμήμα «Η νέα [πλασματική] πεζογραφία (1929-1936)» (σσ. 133-149) συνεξετάζονται και έργα του Μυριβήλη και Βενέζη γραμμένα και πρωτοδημοσιευμένα αρκετά νωρίτερα, ενώ, αντίθετα, οι Κόντογλου και Καστανάκης, σσ. 108-109, είχαν θεωρηθεί απλώς λογοτέχνες της «φυγής» και είχαν παρατεθεί ως ... ουρά των Βουτυρά, Παρορίτη και Πικρού: η βιβλιογραφία για τον Μυριβήλη είναι ελλιπέστατη: στην ανάλυση της *Αργώς*, σ. 143, τα ονόματα Νοταράς, Φραντζής και Σκινάς θα μπορούσαν να συζητηθούν και από την άποψη των ιστορικών συνδηλώσεων που γεννούν, από τη βυζαντινή-κωνσταντινουπολίτικη πραγματικότητα και από την ανεξιχνίαστη βασιλοκτονία του 1913: το έργο του Καραγάτση έπρεπε να συζητηθεί και ως ενδιαφέρων συνδυασμός νατουραλισμού και φροϋδισμού: ο Α. Γιαννόπουλος δεν είναι μόνο διηγηματογράφος: η βιβλιογραφία για τους πεζο-

γράφους της λεγόμενης «Σχολής Θεσσαλονίκης» είναι ελλιπέστατη η βιβλιογραφία για τον «εσωτερικό μονόλογο» και τις συναφείς τεχνικές περιορίζεται σε ένα, και ανεπαρκές, άρθρο των Μ. Μικέ και Λ. Γκανά, ενώ υπάρχουν πολλές άλλες, εκτενέστερες και στερεότερες μελέτες (Μ. Κακαβούλια, Μ. Ρερί, Ν. Χαραλαμπίδου, κ.ά.). Ανάλογες αδικαιολόγητες βιβλιογραφικές παραλείψεις απαντούν και στο τμήμα «Ποίηση του 1930» (σ. 150-169): ενώ ορθά τονίζεται η σημασία του διαλόγου Σικελιανού και ποιητών του 1930, παραλείπεται να σημειωθεί, σ. 151 κ.ε., ότι ο συγγρ. δεν είναι ο πρώτος που πρόβαλε τις συνδέσεις αυτές¹⁰. ο αμήχανος χαρακτηρισμός του Βρεττάκου ως «μαρξιστή/χριστιανού» θα μπορούσε να αντικατασταθεί με τον προσφύτερο «ανθρωπιστής»: τα λαϊκά μοιρολόγια δεν είναι μόνο σε δεκαπεντασύλλαβο, σ. 156, και ο *Επιτάφιος* του Ρίτσου δεν πηγάει, βέβαια, μόνον από την «ελληνική προφορική παράδοση»: ελλιπής είναι η βιβλιογραφία για τις απαρχές του «ελευθερωμένου» και «ελεύθερου/πεζού» στίχου και του «πεζού ποιήματος»: στα ψευδώνυμα του Ν. Καλαμάρη έπρεπε να προστεθεί και το Σπίερος: στις συνηχήσεις του ψευδωνύμου Ελύτης έπρεπε να προστεθούν και αυτές που παρέχει το ίδιο *Το Άξιον Εστί* (Ελευθερία, Ελλάδα): ενώ η προσέγγιση του Εμπειρικού είναι, γενικά, προσεχτική, και η αναγωγή στον Παλαμά νόμιμη (ο ίδιος ο Εμπειρικός έχει, άλλωστε, εξομολογηθεί δημόσια την ψυχαρακή και παλαμική θητεία του), η βιβλιογραφική τεκμηρίωση είναι ανεπαρκέστατη (φιγουράρει ξανά ο Δ. Τσάκωνας, αλλά όχι οι Α. Αργυρίου, Φρ. Αμπατζοπούλου, Ν. Βαλαωρίτης, G. Saunier, Σ. Σκοπετέα, κ.ά. πολλοί σημαντικοί μελετητές): το κείμενο αφηγηματικό-δοκιμιακό κείμενο ποιητικής «Αμούρ-Αμούρ» χαρακτηρίζεται εσφαλμένα «άρθρο» και η «τυχαία» ανακάλυψη του υπερρεαλισμού από τον Εμπειρικό συνδυάζεται μόνο με το εύρημα της βιβλιοπωλικής ανακάλυψης του Eliot από τον Σεφέρη, και όχι και με την ανάλογη «ανακάλυψη» του Κάλβου από τον Παλαμά: η λέξη «προτσές» στον Εμπειρικό δεν προέρχεται αναγκαστικά από τα γερμανικά, αλλά είχε ήδη περάσει στα ρωσικά, στα ελληνικά και στις ψυχαναλυτικές, κοινωνιολογικές και μαρξιστικές ορολογίες. Η πραγματέυση για τον Ελύτη πάσχει σε πολλά σημεία (αστήρικτη είναι η προσπάθεια αποσύνδεσής του από το κίνημα του υπερρεαλισμού: ανεπαρκές είναι η ερμηνεία που δίνεται για την εξύμνηση της «σωματικής υγείας και ρώμης» από τον Ελύτη, όταν υπάρχουν δοκίμια του ποιητή που παρέχουν όλες τις εξηγήσεις: ωχρή είναι η απόδοση του *Ήλιος ο Πρώτος* ως *Sun the First*, όπως και παρακάτω, σ. 276 κ.ε., των *Ο Ήλιος ο Ηλιάτορας* και *Τα ρω του Έρωτα* ως *The Sun the Very Sun* και *The Rs of Love*). Το τμήμα που ακολουθεί, «[Πλασματική] Πεζογραφία κάτω από Δικτατορία και Κατοχή (1936-1944)» (σ. 169-180), εισάγει την ενδιαφέρουσα πρωτοβουλία να συζητήσει το ώριμο πεζογραφικό έργο του Καζαντζάκη «μέσα στο πλαίσιο» της «Γενιάς του 1930», σε άλλα, όμως, σημεία επαναλαμβάνει, ή πρωτοδιατυπώνει αυθαίρετες ερμηνείες: έτσι, π.χ., ο συγγρ. δεν κομίζει τίποτε καινούριο στο ζήτημα της σχέσης της δικτατορίας του Μεταξά (που δεν καταδίωξε, φυσικά, μόνο την Αριστερά, όπως σημειώνεται στη σ. 169) με τις αλλαγές στους λογοτεχνικούς προσανατολισμούς, διότι το ζήτημα, που έχει ταλαιπωρήσει και ταλαιπωρεί, συνήθως αδιέξοδα, δεκάδες κριτικούς και ιστορικούς, δεν λύνεται με παραπομπές σε μέτριες εργασίες όψιμων τιμητών, σ. 170, σημ. 85: αρκετά σημεία της ανάγνωσης κειμένων του Μυριβήλη, του Πρεβελάκη και της Αξιώτη πάσχουν, ιδιαίτερα όταν υπερτονίζεται η σχέ-

10. Σημαντική προεργασία υπήρχε ήδη στη διδακτορική διατριβή του Ν. Βαγενά. Ανάγνωση της «Ιεράς Οδού» ως ποιήματος «μυητικής διαδρομής» υπήρχε ήδη στη μελέτη μου «Προτάσεις για την “Έγκωμη” του Σεφέρη», *Πόρφυρας* 52 (1990) 103-121 [και *Πρακτικά Συμποσίου Σεφέρη (Αγία Νάπα, 14-16 Απριλίου 1988)*, Λευκωσία 1991, σσ. 253-272].

ση τους με την «προφορική» ή τη λαϊκή παράδοση, και δεν είναι ορθό ότι ο σοφιστευμένος αφηγητής του *Χρονικού μιας Πολιτείας*, έργου που ξαναδουλεύτηκε υφολογικά πολλές φορές, «μιλά αποκλειστικά στο ιδίωμα των ανεπιτήδευτων ανθρώπων, που το σφυρηλάτησαν αιώνες προφορικής παράδοσης», σ. 172, ούτε ότι η λέξη «πολιτεία» εδώ μπορεί να συσχετιστεί με την «πολιτεία» του τίτλου του μυθιστορήματος του Καζαντζάκη *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*, σ. 178, σημ. 102: ισοπεδωτική είναι και η άποψη ότι η «παράδοση» σήμαινε, για τους πεζογράφους του 1880, «τοπικό χρώμα» (*couleur locale, local colour*, σ. 173). Η ακολουθία των δύο τελευταίων τμημάτων του κεφαλαίου, «Ποιητές στον Πόλεμο: Η “Γενιά του Τριάντα”» (σσ. 180-192) και «Ποιητές στον Πόλεμο: Νέες φωνές» (σσ. 192-198), έχει το πλεονέκτημα ότι συνεξετάζει, για πρώτη φορά τόσο στενά, τη σύγχρονη παραγωγή δύο επάλληλων γενεών: ευπρόσδεκτη είναι και η προσοχή που δίνεται από τον συγγρ. στον πολύ αξιόλογο —και παραγνωρισμένο ως τώρα— Παπατσώνη, ενώ η προβολή του θέματος της «λύτρωσης» και της «σωτηρίας» στη λογοτεχνία είναι αρκετά πρωτότυπη, όσο κι αν η ανίχνευσή του και εκεί όπου δεν απαντά κινδυνεύει να αναδειχθεί, όπως και σε προηγούμενα βιβλία του συγγρ., σε φύχωση. Οι προσεγγίσεις στον Σεφέρη και τον Εγγονόπουλο είναι λιγότερο πετυχημένες: έτσι, π.χ., παραλείπεται να σημειωθεί ότι το παράλληλο του Στράτη Θαλασσινού δεν είναι μόνο ο Οδυσσεύς, αλλά και ο Σεβάρ ο Θαλασσινός, στην ανάγνωση της «Κίχλης» δεν αξιοποιείται το βασικό μελέτημα του Δ. Ν. Μαρωνίτη, ενώ η προσέγγιση του Μπολιβάρ είναι αμήχανη και διατακτική, και το επίτευγμα αυτό του Εγγονόπουλου —μήτρα και άλλων ποιημάτων του— υποτιμάται. Υπερτονίζεται, αντίθετα, η επίδραση του Σεφέρη στους νεότερους του ποιητές της δεκαετίας του 1940: η διατύπωση του συγγρ., σ. 193, ότι «μια ορατή “σεφερική” σφραγίδα έχει επιτεθεί σε ολόκληρη, στην πραγματικότητα, την ελληνική ποίηση που γράφτηκε ύστερα από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο» είναι υπερβολική όσο και ατεκμηρίωτη. Ατέλειες απαντούν και στο τελευταίο τμήμα του κεφαλαίου: ο Γκάτσος έπρεπε να είχε εξεταστεί νωρίτερα· ο λόγος για τον Θέμελη είναι ανεπαρκής, αν δεν συνεξεταστεί η οφειλή του στην «ουσιαστική ποίηση» και τον μεταπολεμικό υπαρξισμό· απουσιάζει οποιαδήποτε μνεία της σημαντικότερης Ελληνίδας ποιήτριας ύστερα από τη Σαπφώ, της Ζωής Καρέλλη· δεν έχει χρησιμοποιηθεί η βασική εργασία της Σ. Πλίνσκαγια για την Πρώτη Μεταπολεμική Γενιά· η ρεαλιστική στροφή προς τον αμεσότερο σχολιασμό της σύγχρονης επικαιρότητας δεν σημειώνεται μόλις το 1945, και από τους μεταπολεμικούς ποιητές, σ. 196, αλλά προβάλλεται ήδη στο ποίημα του Σεφέρη «Ένας γέροντας στην ακροποταμιά» (1942)· το ποίημα του Αλεξάνδρου, που σχολιάζεται στη σ. 198, δεν δηλώνει πουθενά ταύτιση της ποιητικής γλώσσας με την «κανονική καθομιλουμένη».

Η συνεξέταση της σύγχρονης παραγωγής περισσότερων γενεών (τεσσάρων, τουλάχιστον, από τον Καζαντζάκη ως τους συγγραφείς της λεγόμενης «Δεύτερης Μεταπολεμικής Γενιάς») χαρακτηρίζει και το *κεφ. 4*, που, ύστερα και πάλι από μίαν αμφιλεγόμενη ιστορική εισαγωγή¹¹, διαιρείται στα εξής άνισα τμήματα:

11. Περιέχονται ελάχιστα για ένα μείζον ζήτημα της περιόδου, το Κυπριακό —όπου οι Ελληνοκύπριοι και οι Τουρκοκύπριοι ονομάζονται απλώς «ελληνόγλωσσος, ορθόδοξος πληθυσμός» και «τουρκόγλωσσος μουσουλμανική μειονότητα» και η βρετανική πολιτική περιγράφεται μόνον ως πολιτική που «έδινε έμφαση στα δικαιώματα και τις ανάγκες» των Τουρκοκυπρίων—, και περιγράφεται ανιστόρητα η δήθεν «κανονική παράδοση» της εξουσίας από μια ... «κεντροδεξιά» Ε.Ρ.Ε. σε μια ... «κεντροαριστερή» Ε.Κ. (οι ίδιοι χαρακτηρισμοί επαναλαμβάνονται και αλλού στο βιβλίο), η «κομμουνιστική συνωμοσία» και τα αιματηρά επεισόδια του 1965 —και όχι 1964— στα οποία σκοτώθηκε ο

«Τα επακόλουθα του Πολέμου στην ποίηση: Η Μεταπολεμική Γενιά» (σσ. 201-226), «Ποίηση και μουσική» (σσ. 226-229), «Μεταπολεμική [πλασματική] πεζογραφία: Εκδοχές του παρελθόντος» (σσ. 229-253), «Μεταπολεμική [πλασματική] πεζογραφία: Νέοι ορίζοντες (1960-1967)» (σσ. 253-261).

Η απουσία αξιολογών δημιουργών (Αθανασούλης, Αραβαντινού, Βαβούρης, Βαρβιτσιώτης, Δημάκης, Δημουλά, Δούκαρης, Ευαγγέλου, Θασίτης, Καζαντζής, Κατσαρός, Κλ. Κύρου, Κωσταβάρας, Μάρκογλου, Μηλιώνης, Α. Νικολαΐδης, Παυλόπουλος, Στογιαννίδης, Χριστιανόπουλος, κ.ά. πολλοί) από το πανόραμα της μεταπολεμικής λογοτεχνίας είναι και εδώ ανεξήγητη, εφόσον μάλιστα ο συγγρ. είχε προδηλώσει ότι θα παρουσίαζε αναλυτικότερα, απ' ό,τι στις γραμματολογικές συνθέσεις προηγούμενων, τις πιο πρόσφατες περιόδους της νεοελληνικής λογοτεχνίας: έτσι, οι αναφορές του σε διαθέσιμες περιεκτικές ανθολογίες και μελέτες, που, ειδικά για την Πρώτη Μεταπολεμική Γενιά, αφθονούν στη βιβλιογραφία, φαίνονται διακοσμητικές. Ελλιπέστατα είναι τα στοιχεία που δίνονται για τη δημιουργική πρόσληψη του Καβάφη στα τελευταία πενήντα χρόνια, σ. 203, για το *Ημερολόγιο Καταστρώματος, Γ'* του Σεφέρη και την υπάρχουσα πλουσιότητα της βιβλιογραφία, η οποία δεν αναφέρεται ούτε κι όταν ο συγγρ. διαλέγεται με αυτήν¹², για την παρουσία του Οδυσσέα στη σεφερική ποίηση (το ποίημα «Πραγματευτής από τη Σιδώνα» διαφεύδει τον ισχυρισμό, σ. 208, ότι «ο αρχετυπικός Οδυσσέας ποτέ δεν ξαναεμφανίζεται σε ποίημα του Σεφέρη ύστερα από την “Κίχλη”»), για τις λογοτεχνικές αντιδράσεις στα *Πικρολέμονα* του L. Durrell (όπου θα έπρεπε να προστεθεί τουλάχιστον η έξοχη νουβέλα του Κ. Μόντη *Κλειστές Πόρτες*), για τις ελλαδικές λογοτεχνικές ανταποκρίσεις στον Κυπριακό Αγώνα¹³ και για *Το Άξιον Εστί* και τις *Έξι και μία τύψεις για τον ουρανό* του Ελύτη (όπου παρακάμπτεται όλη σχεδόν η βιβλιογραφία, και η ερμηνεία του πρώτου έργου στηρίζεται στην εντελώς λανθασμένη άποψη, σσ. 213-214, ότι το ποίημα δείχνει «σαφή ρήξη [του Ελύτη] με το υπερρεαλιστικό του παρελθόν» και ότι «ο αρχαίος κόσμος παίζει μικρό μόνο ρόλο στο ποίημα»). Θα περίμενε κανείς πολύ καλύτερη πραγμάτευση για τους Εμπειρικό, Εγγονόπουλο (και πάλι, οι βιβλιογραφικές παραπομπές είναι ελάχιστες έως ανύπαρκτες, ακόμη και όταν επαναλαμβάνουν δημοσιευμένες από άλλους απόψεις, όπως, π.χ., στην επισήμανση της παρουσίας παραδοσιακών μέτρων στην *Οκτάνα*, σ. 217· σημειώνεται άστοχα, σ. 216, ότι «δεν είναι ιδιαίτερα υποβοηθητικό να περιγράφουμε το μεταπολεμικό έργο του Εμπειρικού ως “υπερρεαλιστικό”· η ποιητική και η υφολογική στρατηγική των Ελύτη και Εμπειρικού δεν είναι παντού «διάμετρικά

Σ. Πέτρουλας.

12. Όπως, π.χ., στην περίπτωση της προβληματικής ανάγνωσης της «Έγκωμης», σσ. 208-209, όπου δεν αναφέρεται η θεμελιώδης εργασία του Γ. Π. Σαββίδη στον τόμο *Για τον Σεφέρη...*, ούτε η ειδικότερη ανάλυσή μου, ό.π., σμμ. 10· το ίδιο αφορά και το επισημασμένο ήδη από προηγούμενους μελετητές θέμα της ανάστασης στον Σεφέρη, σ. 211. Η βιβλιογραφία για τη σημαντική συλλογή *Ημερολόγιο Καταστρώματος, Γ'* περιορίζεται στις άνισες, μεταξύ τους, μονογραφίες των Γ. Γιωργή, Κ. Κρίκου-Davis και παραβλέπει τις αξιολογες συμβολές των Φ. Δημητρακόπουλου, Μ. Θωμαΐδου, Ε. Καψωμένου, Δ. Ν. Μαρωνίτη, Ν. Χαραλαμπίδου, κ.ά.

13. Ο αναγνώστης θα ευχόταν να έλειπε η βρετανική μνησικακία από την εκτίμηση του συγγρ., σ. 210, σμμ. 25, ότι το ποίημα «Αποχαριστισμός» του Ρίτσου για τον Γρ. Αυξεντίου δείχνει «πρωγραμματική αλληλεγγύη προς τους Ελληνοκύπριους αντάρτες» που φέρνει τον Ρίτσο «επικίνδυνα κοντά στην οπτική γωνία της άκρας Δεξιάς», στον ίδιο βαθμό, τουλάχιστον, που έλειψε και η μνησικακία από τον (δεξιό) δήμαρχο της Λευκωσίας που παρέδωσε πρόσφατα το χρυσό κλειδί της πόλης στη Βρετανία άνασσα που αρνήθηκε τη χάρη σε θανατοποινίτες έφηβους αγωνιστές του 1955-1959.

αντίθετες» (πρβ. την κοινότητα των λεκτικών παιχνιδιών, των αναγραμματισμών, της βαρύτητας που δίνεται στον ρυθμό, κ.ά.) και είναι αναπόδεικτη η δήθεν όψιμη «προφανής αδιαφορία του Εμπειρικού για τη μορφή», σ. 216· είναι ασύμφορο να αρνείται κανείς τις σχέσεις του υπερρεαλισμού με τον γαλλικό Μάη του 1968, σ. 219· είναι απλουστευτική η άποψη ότι «Ο Δρόμος» του Εμπειρικού ταυτίζεται στενά και αλληγορικά μόνο με τη ζωή, σ. 217· η περιορισμένη προσοχή που δίνεται στον Εγγονόπουλο αναλύεται στα «κοινωνικοπολιτικά» και «καβαφικά» ποιήματά του· η πεπαλαιωμένη πια, αλλά συνηθισμένη παλαιότερα, ακόμη και στην παιδική λογοτεχνία, λέξη υποστατικό δεν σχετίζεται, βέβαια, με τον φιλοσοφικό όρο υπόσταση (όπως, φαντάζομαι, ούτε το αντίστοιχο αγγλικό estate) και δεν μπορεί να έχει «μεταφυσικές συνδηλώσεις», σ. 232, σημ. 74. Η συνεξέταση μελοποιήσεων ποιητικών κειμένων και μεταπολεμικής «έντεχνης λαϊκής μουσικής» σε μικρό ξεχωριστό υποκεφάλαιο είναι από τις πετυχημένες πρωτοβουλίες του βιβλίου, αν και θα έπρεπε να συνεχιστεί διεξοδικότερα για την περίοδο ύστερα από το 1967 (Καβάφης, Καρυωτάκης, Καββαδίας, κ.ά.: ο συνοπτικός λόγος των σσ. 273-276 δεν επαρκεί· ένας πλήρης πίνακας των μελοποιήσεων αυτών —ίσως στο Επίμετρο— θα ήταν, φαντάζομαι, ευπρόσδεκτος, και όχι μόνο για τους ξένους σπουδαστές του νεοελληνικού πολιτισμού, τους οποίους κυρίως επιθυμεί να ενημερώσει το βιβλίο). Κάπως καλύτερα από το τμήμα που αφιερώνεται στην ποίηση είναι τα δύο αντίστοιχα τμήματα για την πεζογραφία, αν και οι παραλείψεις είναι και εδώ οδυνηρές, και οι επιμέρους ερμηνείες των προθέσεων των συγγραφέων, ή τίτλων, μοτίβων, και ονομάτων των προσώπων είναι συχνά ευφάνταστες έως παρακινδυνευμένες (περιορίζομαι να σημειώσω, π.χ., την υπερεκτίμηση προς τη Μ. Λυμπεράκη και την Κρανάκη, την υποτίμηση του Χατζή, του Χάκκα και άλλων ρεαλιστών πεζογράφων, την υπερτίμηση των ιστορικών μυθιστορημάτων των Πετσάλη και Πρεβελάκη, του αλληγορικού *Φράγματος* του Πλασκοβίτη και του μετριότατου μυθιστορήματος του Θεοτοκά *Οι χαμπάνες* —που συσχετίζεται επαίνευτα, και ευφάνταστα, με την «Έγκωμη» του Σεφέρη).

Το κεφ. 5 προσπαθεί να περιγράψει και να αποτιμήσει την πολύ πρόσφατη λογοτεχνική παραγωγή και η φιλότιμη προσπάθεια του συγγρ. είναι φυσικό να είναι εκ προοιμίου καθαρά ανιχνευτική, αφού βασίζεται είτε σε γνώση του έργου ελάχιστων συγγραφέων είτε στις υποδείξεις απλών βιβλιοκρισιών και μελετών ανώριμων, τις περισσότερες φορές, κριτικών.

Σε γλιστερότερο έδαφος πατά ο συγγρ. στην αρχική ιστορική εισαγωγή του, όταν προχωρεί σε υποκειμενικές ή διαβλητές περιγραφές (π.χ., στις σσ. 263-264, ο συγγρ. κρίνει, χωρίς τεκμηρίωση, «ανυπόστατους» τους «ισχυρισμούς» για ανάμιξη των αμερικανικών μυστικών υπηρεσιών στο Πραξικόπημα του 1967, παρουσιάζει τη χούντα «να υποκινεί το ελληνικό εθνικιστικό αίσθημα ενάντια στον εύθραυστο συνταγματικό διακανονισμό στην Κύπρο», ενώ δεν προσθέτει τίποτε για τον παράλληλο ρόλο της Τουρκίας, της Βρετανίας και των ΗΠΑ, χαρακτηρίζει κομφότατα την τουρκική εισβολή στην Κύπρο ως «αποστολή στρατευμάτων»¹⁴ και την άτακτη ελλαδική και ελληνοκυπριακή κάμψη και

14. Η λυπηρή αυτή αστοχία θυμίζει την πολύ πετυχημένη, πράγματι, για τη διαφημισμένη βρετανική ακριβολογία μετονομασία της τουρκικής εισβολής στην Κύπρο σε «άφιξη» από τον ρέκτη πρώην υπουργό των Συντηρητικών Sir Ian Gilmour. Βλ. την έξοχη ποιητική αντίδραση του Κυριάκου Χαραλαμπίδη, «Η τυραννία των λέξεων» (1980), *Μεθιστορία*, Αθήνα, «Άγρα», 1995, σσ. 103-106· επίσης, την εργασία μου «Από τις “απλές μορφές” της αφήγησης, στην αφηγηματική λογοτεχνία. Μια

υποχώρηση ως γιγαντομαχία «σκληρού αγώνα κάμποσων εβδομάδων», σημειώνει «σκάνδαλα και οικονομικές καταχρήσεις» μόνο κατά την περίοδο διακυβέρνησης ενός πολιτικού κόμματος, 1985-1989, καθησυχάζει τους αναγνώστες ότι έχει λήξει πια η δυνατότητα «μελλοντικής αύξησης της ελληνικής επιρροής στον κόσμο μέσω εδαφικής επέκτασης» και επισημαίνει την αναβίωση του θρησκευτικού φανατισμού και του εθνικισμού, που, ευτυχώς, παρατηρείται μόνο στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια!). Στη συνέχεια, το κεφάλαιο περιλαμβάνει τα δύο τμήματα: «Λογοτεχνία κάτω από στρατιωτική Δικτατορία (1967-1974)» (σσ. 266-281), «Εξελίξεις ύστερα από το 1974» (σσ. 281-295), που παραθέτουν σωρεία δόκιμων και μη ποιητών και πεζογράφων, μέσα στους οποίους και δημοσιογραφούντες χρονογράφοι ή εγχώριοι και επείσακτοι συγγραφείς μπεστ-σέλλερς (όπως οι Γκατζογιάννης, Καπάνταη, Χρ. Μίσσιος, Μουρσελάς, Ξανθούλης, Τατσόπουλος, Φακίνος, κ.ά.), ενώ παραλείπονται σημαντικότεροι συγγραφείς (Βέης, Βιστωνίτης, Γραμμένος, Δεληγεώργη, Δ. Δημητριάδης, Θεοδωρίδης, Ζατέλη, Καλοκύρης, Κυρτζάκη, Λιοντάκης, Μεγάλου-Σεφεριάδη, Μέσκος, Νόλλας, Παμπούδη, Πάνου, Σ. Παπαδημητρίου, Πατίλης, Πρατικάκης, Σερέφας, Τραϊανός, Υφαντής, κ.ά.)· αλλά και η υπέρμετρη ενασχόληση του συγγρ. με λίγα, «χαρακτηριστικά» κείμενα της εποχής δείχνει ότι βρίσκεται πια σ' έναν χώρο όπου βασιλεύει η πειραματική επιλογή.

Εδώ πρέπει να επικριθεί και η προγραμματική παράλειψη, από όλα τα κεφάλαια του βιβλίου, των σημαντικών συγγραφέων της περιφέρειας και της διασποράς (εκτός από τον Καβάφη). Αλλά η νεότερη ελληνική λογοτεχνία δεν περιορίζεται στον ελλαδικό πυρήνα ούτε μόνο σε όσους έγιναν ευρύτερα γνωστοί στο αθηναϊκό «κέντρο»· ήταν πάντα, και είναι και σήμερα, ένας αστερισμός που τα ακραία σημεία του φτάνουν ως την Αυστραλία και τη Βόρεια Αμερική, συμπεριλαμβάνοντας την υπόλοιπη Ευρώπη, την Κύπρο και τη Μέση Ανατολή. Έτσι, δεν καταλαβαίνει κανείς πώς μπορεί να δοθεί μια ικανοποιητική «εισαγωγή», όταν παραλείπονται συγγραφείς όπως οι Βασιλγης Νικολαΐδης, Λιπέρτης, Νίκος Νικολαΐδης, Θ. Πιερίδης, Γ. Φ. Πιερίδης, Μόντης, Μηχανικός, Θ. Νικολάου, Κ. Χαραλαμπίδης, Π. Ιωαννίδης, Κ. Βασιλείου, κ.ά. (ή και άλλοι, σύγχρονοι με τους τελευταίους είτε νεότεροι: Τσαλουμάς, Χαρκιανάκης, Σιώτης, Σουρούνης, Χατζηαδάμος, Κατσούρης, Μελεάγρου, Πασιαρδής, Π. Νικολάου, κ.ά.), μερικοί από τους οποίους γράφουν και σήμερα μερικά από τα αξιολογότερα κείμενα της νεοελληνικής γλώσσας.

Σ' αυτήν, και στη σχέση της με τις λογοτεχνικές εξελίξεις αφιερώνεται το τελευταίο, διαχρονικό κεφ. 6, που είναι γενικά χρήσιμο, παρόλο που είναι σχεδιασμένο κυρίως για αναγνώστες μη εξοικειωμένους με το γλωσσικό ζήτημα.

Η αρχική εισαγωγή περιέχει ορισμένες ανακρίβειες (ιδιαίτερα στην περιγραφή των διαλέκτων και ιδιωμάτων και της σχέσης τους με την κοινή καθομιλουμένη ή την κοινή γραφομένη, στον εντοπισμό των πρώτων δημωδών κειμένων μόνον από τον 12ο αι. κ.ε., ενώ δείγματα είναι γνωστά από πολύ παλαιότερα, και στην άποψη ότι η υποτίμηση της

ανάγνωση του ποιήματος "Εις την οδόν των Φιλελλήνων" του Ανδρέα Εμπειρίκου», *Φιλολόγος* 29 και 30 (1982) 163-184, 228-253, και αυτοτελώς: «Εις την οδόν των Φιλελλήνων» του Ανδρέα Εμπειρίκου: Μια ανάγνωση, Αθήνα, Πολύτυπο, 1984, όπου το παραπάνω ποίημα σχολιάζεται.

Κρητικής λογοτεχνίας στις αρχές του 19ου αι. ήταν γενικό φαινόμενο, ενώ είναι γνωστό ότι εκφράζει τις απόψεις ορισμένων μόνο φαναριώτικων ομάδων και του κύκλου του Κοραή), αλλά η πραγμάτευση που ακολουθεί («Το “Γλωσσικό Ζήτημα” στη θεωρία: Οι κύριες γραμμές της διαμάχης», σσ. 300-329· «Το “Γλωσσικό Ζήτημα” στην πράξη: Η γλώσσα της λογοτεχνίας», σσ. 329-368) καταφέρνει, γενικά, να δώσει μια σαφή και νηφάλια εξιστόρηση του ζητήματος ως σήμερα.

Αυτό δεν σημαίνει, και εδώ, ότι όλα τα σημεία φωτίζονται επαρκώς ή ερμηνεύονται πειστικά. Η περιγραφή των κινήτρων του Καταρτζή δεν τεκμηριώνεται· ανάμεσα στους προεπαναστατικούς «χυδαϊστές» θα έπρεπε να αναφέρεται και ο σημαντικός Ψαλίδας· ποτέ δεν γίνεται η απαραίτητη διάκριση ανάμεσα σε διαλέκτους και ιδιώματα, οι διαφορές ανάμεσα στα νεοελληνικά ιδιώματα υπερτονίζονται και η άποψη, σ. 307, σημ. 25, ότι ο *Διάλογος* του Σολωμού δείχνει «πολύ περιορισμένη γνώση των διαλέκτων [= ιδιωμάτων] που μιλούσαν σε άλλα μέρη του ελληνόγλωσσου κόσμου» μένει αστήρικτη· δεν τονίζεται η χιώτικη καταγωγή του Ψυχάρη, αλλά περισσότερο ό,τι τον προσγράφει στη διασπορά· ο *Νουμάς* δεν ήταν, φυσικά, σ. 317, «το ηγετικό λογοτεχνικό περιοδικό της εποχής του»· δεν σημειώνονται οι ενδιαφέρουσες σχέσεις του Καβάφη με δημοτικιστές και με τον «Εκπαιδευτικό Όμιλο»· η δημοτική των σχολικών εγχειριδίων του Μεσοπολέμου χαρακτηρίζεται, ατεκμηρίωτα, «μόλις λιγότερο τεχνητή απ’ ό,τι η καθαρεύουσα»· παραλείπεται να ειπωθεί ότι στις δυνάμεις της Κατοχής περιλαμβάνονταν και οι βουλγαρικές· ο Α. Τσοπανάκης δεν είναι «παιδαγωγός», σ. 324, αλλά γλωσσολόγος και κλασικός φιλόλογος, και οι στόχοι των γραμματικών παρατηρήσεών του δεν πρέπει να συγχέονται με τη νεοκαθαρευουσιάνικη γραμματική και μεταγενέστερη πρακτική των Μπαμπινιώτη - Κοντού, σ. 324, σημ. 65· κακώς δεν περιγράφεται εκτενέστερα και ουσιαστικότερα η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση Ράλλη, και ιδίως η εφαρμογή της στη δημόσια διοίκηση, ενώ αφιερώνεται, σε πολλά σημεία, υπερβολικός χώρος στις απόψεις και τις πρωτοβουλίες του Μπαμπινιώτη και της «Ελληνικής Γλωσσικής Εταιρείας»· είναι λάθος, σ. 332, ότι μόνο στα Επτάνησα «δημοσιεύτηκε πεζογραφία στη δημοτική πριν από τα τέλη του 19ου αι.» και εσφαλμένη, επίσης, η άποψη, σ. 332, σημ. 85, ότι στα Επτάνησα δεν υπήρχε «ύφος γραπτού πεζού λόγου», ενώ θα μπορούσε να πει κανείς ότι υπήρχαν πολλά· η παράδοση άποψη ότι η πορεία του Α. Ρ. Ραγκαβή από το *Δήμος και Ελένη* προς το «Διονύσου Πλους» είναι πορεία προόδου και όχι οπισθοχώρησης, θα μπορούσε και να αντιστραφεί· το ζήτημα της λογοτεχνικής γλώσσας του 19ου αι. και η σχετική βιβλιογραφία είναι ζητήματα πολύ πιο σύνθετα απ’ ό,τι υποβάλλει η στήριξη του συγγρ., σ. 335, σημ. 89, μόνο σε δοκιματικό άρθρο του Χ. Γουνελά, και το ίδιο συμβαίνει για τις μεγάλες γλωσσικές-κριτικές διαμάχες της εποχής, σ. 349, σημ. 114, όπου και πάλι ως στήριγμα επιλέγεται παρόμοιο ανεπαρκέστατο άρθρο· τα *Οράματα και θάματα* του Μακρυγιάννη δεν συζητούνται καθόλου, και η βιβλιογραφία για τον Μακρυγιάννη είναι ελλιπέστατη, την ώρα που υπάρχουν πολύ περισσότερες ειδικές μελέτες για τη γλώσσα, το ύφος και την τέχνη του· για το τριπλό γλωσσικό σύστημα των πεζών του Παπαδιαμάντη χρειαζόταν παραπομπή στις σχετικές παρατηρήσεις του Α. Πολίτη· δεν γίνεται χρήση διαφωτιστικών πεζών του Καβάφη για τη γλώσσα και τη στιχουργία· σημαντικό βάρος στο γλωσσικό ζήτημα δεν δίνεται μόνο από μεταπολεμικές Ιστορίες της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, αλλά και από παλαιότερες, όπως του Βουτιερίδη· για τον ιστορικό και κριτικό Παλαμά και για τη γλωσσική πρακτική του Εμπειρικού υπάρχει άφθονο πρωτογενές υλικό και ειδικές εργασίες, που δεν έχουν χρησιμοποιηθεί, ενώ η συζήτηση για τα γλωσσικά επίπεδα των υπερρεαλιστών ήθελε πολύ περισσότερο δούλεμα· η γλωσσική ποικιλία και πολυμορφία σε πρόσφατα λογοτεχνικά έργα αντιμετωπίζεται παντού ως θε-

τικός δείκτης, αν και συχνά θα μπορούσε να εκληφθεί και ως αρνητικός, ιδιαίτερα στην παραγωγή της τελευταίας δεκαετίας που τόσο θέλγει τον συγγρ. στο ιδιαίτερα φλύαρο τμήμα των σσ. 353-368.

Στο πρώτο τμήμα του Επιμέτρου («Οδηγός Αγγλικής Βιβλιογραφίας») θα περίμενε κανείς, ύστερα από τη θεμελιώδη βιβλιογραφική προεργασία της Ντ. Φιλιππίδη, πληρέστερη εικόνα (λείπουν μερικά από τα αγγλόφωνα περιοδικά νεοελληνιστών των ΗΠΑ και της Αυστραλίας, και λειψή είναι η κάλυψη των «κριτικών μελετών»). Ο επακόλουθος «Οδηγός [αγγλικών] Μεταφράσεων [κειμένων της νεοελληνικής λογοτεχνίας]» αφορά μόνον αυτοτελείς μεταφράσεις έργων που μνημονεύονται στο βιβλίο, αλλά δεν σχολιάζει την άστοχη, συχνά, απόδοση των τίτλων. Το ελλιπέστερο τμήμα του Επιμέτρου —καθρέφτης και των βιβλιογραφικών ελλείψεων που επισημάνσαμε σποραδικά παραπάνω— είναι το τρίτο, δηλαδή η ανάλυση των συντομογραφιών της χρησιμοποιούμενης βιβλιογραφίας (στις δυσεξήγητες ελλείψεις, που δεν επισημάνθηκαν ως τώρα, σημειώνουμε την απουσία των μελετών του Α. Αργυρίου για τους υπερρεαλιστές, της υφηγείας και πολλών μελετών του Γ. Βελουδή, πολλών μελετών του Γ. Δάλλα, του *Ελληνικού ρωμαντισμού* του Κ. Θ. Δημαρά, της διατριβής του Δ. Δημηρούλη, των *Πεζών* του Εγγονόπουλου, των διατριβών των G. Emrich, H. Hokwerda, K. Γ. Κασίνη, Α. Φυλακτού, αρκετών μελετών των Σ. Πίσκαγια, Ε. Καφωμένου, Ξ. Α. Κοκόλη, Ε. Κριαρά, R. Lavagnini, Δ. Ν. Μαρωνίτη, Μ. Μερακλή, Χ. Παπάζογλου, Μ. Peri, Α. Πολίτη, Α. Πολίτη, Γ. Π. Σαββίδη, Κ. Στεργιόπουλου, Ε. Τσαντσάνογλου, πολλών έργων του Σεφέρη και άλλων λογοτεχνών. Δύσχρηστο είναι το «Ευρετήριο Ελληνικών Τίτλων», εφόσον στην αλφαβητική κατάταξη των τίτλων συνυπολογίζεται και το αρχικό άρθρο (ακόμη και στον παράδοχο τίτλο, σ. 404, *Η Αποκάλυψη του Ιωάννου*, όχι όμως στο *Τα τραγούδια της πατρίδος μου* του Παλαμά, σ. 409). Τέλος, η παράλειψη, από το «Γενικό Ευρετήριο», όλων των ονομάτων μελετητών και των τίτλων έργων που αναφέρονται στις σημειώσεις του βιβλίου μειώνει την αξία του Ευρετηρίου για τον αναγνώστη πρβ. και ορισμένες άστοχες διατυπώσεις λημμάτων ή μεταφράσεις έργων (όπως: *Albania: military campaign (1940-1)*: μήπως την «εκστρατεία» την ανέλαβαν πρώτοι οι Έλληνες; *Artist*, αντί του *Ζωγράφος*, γρ. *Painter* «Death of a Hero», αντί του «Θάνατος παλικαριού»: τι είδους «ήρωας» ήταν ο πρωταγωνιστής; *Short Songs*, αντί του *λιανοτράγουδα*, γρ. *Couplets* *Price*, αντί του *χρήμα*, γρ. *Money* πρβ. και την αδρανή μεταγραφή —αντί για μετάφραση— των *Θητεία*, *Μεγάλη Αγρυπνία*, *Παπατρέχας*, *Πολυπαθής*, *Συλλογή*, *Χρονικό* ως *Thiteia*, *Megali Agrypnia*, *Papatrechas*, *Polypath*, *Sylogi*, *Chroniko*, τη μη απόδοση του πληθ. στη μτρ. του «Η νήσος των Ροβινσώνων», τη μη μετάφραση του οριστικού άρθρου σε αρκετούς τίτλους, κ.ά.

Τέλος, σημειώνω ορισμένα τυπογραφικά λάθη και παραδρομές του βιβλίου: σ. 5, σημ. 7, και *passim*, γρ. *Siaflekis*, Σιαφλέκης· σ. 5, σημ. 8, και *passim*, γρ. D. K. Hatziaslani Vyzandios· σ. 28, σημ. 9, γρ. Sourmelis· σ. 37, γραμμή 15, γρ. 1821 (για τον απαγχονισμό του Γρηγορίου Ε')· σ. 38, γραμμή 15, γρ. φαράγγων· σ. 61, σημ. 81, γρ. Zografos· σ. 83, σημ. 45, και *passim*, γρ. *τετράστιχων*· σ. 165, σημ. 78, και *passim*, γρ. «Αμούρ Αμούρ», «Amour Amur»· σ. 191, γραμμή 4, και σ. 211, γραμμή 11, γρ. φως· σ. 195, σημ. 134, γρ. απαγγέλλει· σ. 249, γραμμή 20, γρ. *to be*· σ. 254, γραμμή 6, γρ. *the dam*· σ. 264, γραμμή 2, γρ. *has thrice*· σ. 270, γραμμές 26, 28, γρ. γυρεύοντας, τηλέφωνο· σ. 271, γραμμή 34, γρ. ανέβαλαν· σ. 291, γραμμές 22-23, γρ. οροπέδιου ... διέσχιζε το· σ. 297, γραμμή 15, γρ. *especially*· σ. 305, σημ. 19, γρ. Ησύχασαν· σ. 356, γραμμή 18, γρ. Δεν έφτυνε [χωρίς παύλα]· σ. 362, τελευταία γραμμή,

γρ. γίνει φως· σ. 364, γραμμή 31, γρ. Νά· σ. 378, γραμμή 10, γρ. Α. Ζήρας, Α. Κοτζιάς, και γραμμή 22, γρ. Κοντός· σ. 379, γραμμή 18, γρ. '43· σ. 380, γραμμή 5, γρ. αποκηρυγμένα· σ. 386, γραμμή 29, γρ. Καρκαβίτσας· σ. 389, γραμμή 22, γρ. Διπλή επίσκεψη, και τελευταία γραμμή, γρ. Απομνημονεύματα· σ. 396, γραμμή 30, γρ. Γυναίκα· σ. 398, γραμμή 37, γρ. Preface (και όχι ed.), και γραμμή 41, γρ. Φωτεινός (και όχι Ο Φωτεινός)· σ. 403, στήλη 1, γραμμή 11, και σ. 411, γραμμή 12, γρ. 176 (και όχι 176-7)· σ. 406, γραμμή 7, γρ. σιείς· σ. 414, στήλη 1, γραμμή 33, πρόσθ. of Cyprus, southern Italy, and Pontos 297;· σ. 415, στήλη 2, γραμμή 24, γρ. σκουριά· σ. 416, στήλη 1, γραμμή 15, γρ. Lesage, γραμμή 30, γρ. grec moderne.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ

Ειρήνη Φιλιππάκη-Warburton, Εισαγωγή στη θεωρητική γλωσσολογία, Αθήνα, εκδ. Νεφέλη, 1992, σελ. 346.

Το βιβλίο της Ε. Φιλιππάκη-Warburton έρχεται να καλύψει μέρος του εντυπωσιακού κενού στην ελληνική (σε αντίθεση με την ξένη) παραγωγή γλωσσολογικών, είτε χρηστικών/διδασκικών είτε γνήσια επιστημονικών, συγγραμμάτων. Η εξήγηση για την ύπαρξη του κενού αυτού, το οποίο λειτούργησε ως ερέθισμα για το γράψιμο αυτού του βιβλίου, όπως λέει στο προλογικό της σημείωμα και η ίδια η συγγρ., εναπόκειται στον ιστορικό της επιστήμης· όπως επίσης και το γιατί παραμελείται τόσο πολύ η συγγραφή (ακόμα κι οι μεταφράσεις) γλωσσολογικών βιβλίων, ενώ αφθονεί η παραγωγή άρθρων/δοκιμίων. Εδώ θα παρουσιάσουμε το περιεχόμενο του βιβλίου και θα δούμε, μέσα από την παρουσίαση αυτή, κατά πόσο πραγματοποιείται ο φιλόδοξος στόχος του πονήματος, που, όπως τον θέτει εξ αρχής η συγγραφέας, είναι να «παρουσιάσει με όσο το δυνατό πιο πλήρη, απλό και συνοπτικό τρόπο τη φύση της ανθρώπινης γλώσσας όπως αυτή αποκαλύπτεται μέσα από τις επικρατέστερες σύγχρονες θεωρίες» (σ. 11· κι ακόμα, σ. 9: «αυτό που ήθελα να διδάξω ήταν μια όσο το δυνατό πιο σύγχρονη προσέγγιση μέσα από θεωρητικά πλαίσια που επικρατούν σήμερα και τα κατέχω».

Το βιβλίο, με βάση τον τίτλο του, το περιεχόμενό του και το κοινό στο οποίο απευθύνεται (ευρύτερο ή ειδικότερο —φοιτητές), τοποθετείται ανάμεσα στα εισαγωγικά συγγράμματα της θεωρητικής γλωσσολογίας, από τα οποία δύο μόνο έχουν εκδοθεί ως βιβλία και κυκλοφορούν στο εμπόριο, του Γ. Μπαμπινιώτη (*Θεωρητική Γλωσσολογία*, Αθήνα 1980) και της Θεοφανοπούλου-Κοντού (*Μετασχηματιστική Σύνταξη. Από τη θεωρία στην πράξη*, Αθήνα 1989· αντιστοιχεί στο συντακτικό μόνο μέρος του βιβλίου της συγγρ.)· τα άλλα κυκλοφορούν ως πανεπιστημιακά συγγράμματα/σημειώσεις. Ως «μαγιά» του βιβλίου της, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η συγγρ., έδρασαν οι πανεπιστημιακές σημειώσεις (*Σημειώσεις για το μάθημα της Γενικής Γλωσσολογίας*, Παν. Κρήτης, Ρέθυμνο (1987;)) που είχε γράψει για βοήθεια των φοιτητών της στο Ρέθυ-

μνο, όσο δίδασχε εκεί ως επισκέπτρια, αρχικά, και ως εκλεγμένη καθηγήτρια αργότερα. Το περιεχόμενο, επομένως, δουλεύτηκε και δοκιμάστηκε στην πράξη πολύ προτού πάρει τη μορφή τυπωμένου βιβλίου.

Θα πρέπει από την αρχή να πούμε πως το βιβλίο είναι γραμμένο από γλωσσολόγο με μακρά και γόνιμη θητεία στον θεωρητικό χώρο μέσα από τον οποίο επέλεξε να παρουσιάσει τα χαρακτηριστικά της ανθρώπινης γλώσσας: στον χώρο της γενετικής-μετασχηματιστικής γραμματικής θεωρίας. Το γεγονός αυτό έχει ορισμένα αναμφισβήτητα πλεονεκτήματα: η συζήτηση και η παρουσίαση επενδύονται με το κύρος του «επαίοντος», που στηρίζεται στην πείρα, τη γνώση και την εξοικείωση, και μεταδίδουν τη σιγουριά και την πίστη (αλλά και τον ενθουσιασμό, όπως αναφέρει η συγγρ.) του «μύστη». Κι αυτά είναι σίγουρα θετικά (κι επιθυμητά) χαρακτηριστικά όταν πρόκειται για βιβλίο που παρουσιάζει μια συγκεκριμένη θεωρία. Για το βιβλίο που παρουσιάζεται εδώ είναι ευτύχημα που η γνώση και ο ενθουσιασμός της συγγρ. δεν συνοδεύονται από τον υποκειμενισμό (διάβ.: φανατισμό) που πολύ συχνά συνιστά την άλλη όψη του ενθουσιασμού του (δηλωμένου) οπαδού· παραμένει, ωστόσο, η μονομέρεια, αλλά σ' αυτό το σημείο θα επανέλθουμε μετά την παρουσίαση του περιεχομένου του βιβλίου. Θα πρέπει ήδη από την αρχή να τονίσουμε ότι η συγγρ. επιτυγχάνει στο να παρουσιάζει τη θεωρία με εύληπτο τρόπο, ενάργεια, απλότητα στην έκφραση (αρετές που σπανίζουν γενικά σε συγγράμματα με παρεμφερές αντικείμενο), αμεσότητα (χωρίς προσφυγή ούτε στην ελάχιστη εκλαίκευση), χωρίς υψηλούς τόνους και εκζήτηση (που, αντίθετα, δεν σπανίζουν στα συγγράμματα της ξένης παραγωγής που έχουν τέτοιου είδους περιεχόμενο), συνοχή ανάμεσα στις παραγράφους, υποκεφάλαια και τμήματα (βέβαια παραμένει η μεθοδολογική δυσκολία που έχει να κάνει με την εσωτερική οργάνωση της θεωρίας και μόνο —από όπου κι αν ξεκινήσει κανείς, θα πρέπει να προϋποθέσει ως γνωστό κάτι άλλο). Στο επίπεδο των λεπτομερειών υπάρχουν ενδεχομένως κάποιες αντιρρήσεις ως προς τη χρήση κάποιων τύπων/εκφράσεων, π.χ. η γενική της συγγραφέα, η σύνταξη του *X* τονούμενου (προτιμότερο θα ήταν του τονούμενου *X*), η ανάλυσή τους ως ξεχωριστά φωνήματα.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η συγγρ. έχει επίγνωση της σοβαρότητας και των πολλαπλών δυσκολιών του εγχειρήματός της: να καταστήσει γνωστή με τρόπο ουσιαστικό μια σύνθετη στον θεωρητικό και περιγραφικό εξοπλισμό της και φιλόδοξη στους στόχους της θεωρία· και προσπαθεί να τις υπερπηδήσει με γνώμονα το αναγνωστικό κοινό της —ανθρώπους με ελάχιστη ή και καθόλου προηγούμενη γνώση της γλωσσολογίας, πολύ περισσότερο της συγκεκριμένης θεωρίας. Θα πρέπει να πούμε ότι ουσιαστικότερη είναι η συμβολή της συγγρ. και στη διαμόρφωση της ορολογίας. Η γλωσσολογική ορολογία αποτελεί πρόβλημα με δύσκολη λύση για διάφορους λόγους (πρβ. σσ. 9-10). Για πολλούς όρους έχει επικρατήσει η χρήση της ξένης (: αγγλικής προκειμένου για τη συγκεκριμένη θεωρία) λέξης. Η συγγρ. με συνέπεια προτείνει απόδοση στα ελληνικά για όλους τους σχετικούς όρους, τους οποίους επεξηγεί με τη βοήθεια των συμφραζομένων και παραδειγμάτων (και ίσως δεν έχει μεγάλη σημασία πόσο

συμφωνεί κανείς με την απόδοση· έχει τουλάχιστο μια βάση με την οποία μπορεί να συμφωνήσει ή να διαφωνήσει, όπως π.χ. με την απόδοση του όρου *adjunct* ως *επιρρηματικού προσδιορισμού* αντί απλώς *προσδιορισμού* (ή και *προσαρτήματος*), ή με την απόδοση του *argument* ως *όρου* αντί του πιο διαδεδομένου —και στον χώρο της Λογικής— *ορίσματος*). Ένα άλλο πλεονέκτημα του βιβλίου είναι το ότι προσφέρει μια προοπτική και θεωρητική κατοχύρωση σε πολλά από τα άρθρα/αναλύσεις/περιγραφές φαινομένων, που, όπως ήδη είπαμε, κατακλύζουν την ελληνική βιβλιογραφία αλλά στα οποία δεν δίνεται η ευκαιρία παρουσίασης ή παραπομπής, ή και εφαρμογής, μέσα σε ένα συγκεκλιμένο πλαίσιο.

Το βιβλίο, απλό στη διάρθρωσή του, αποτελείται (εκτός από ένα σύντομο εισαγωγικό σημείωμα και έναν πρόλογο) από (α) δέκα κεφάλαια, το καθένα με επιμέρους υποκεφάλαια, (β) βιβλιογραφικές σημειώσεις —έναν χρησιμότητα πράγματι οδηγό— ξεχωριστά για κάθε κεφάλαιο, για όποιον θέλει να μελετήσει ένα φαινόμενο ή θεωρητικό σημείο σε βάθος, (γ) γενική βιβλιογραφία, εξαιρετικά ενημερωμένη και για τα φαινόμενα της ελληνικής που συζητούνται στο κείμενο —χωριστά την ξενόγλωσση από την ελληνόγλωσση—, (δ) λεπτομερέστατο ευρετήριο όρων και (ε) πίνακα περιεχομένων (θα ήταν βολικότερο να ήταν στην αρχή αντί στο τέλος του βιβλίου).

Το πρώτο κεφάλαιο φέρει τον τίτλο *Εισαγωγικά*. Το δεύτερο είναι αφιερωμένο στη φωνητική και τη φωνολογία, το τρίτο στη μορφολογία, το τέταρτο έως και το όγδοο πραγματεύονται τη σύνταξη, το ένατο έχει ως αντικείμενο τη σημασιολογία και το δέκατο την πραγματολογία. Βλέπει κανείς αμέσως πως τη μερίδα του λέοντος (το ήμισυ περίπου του βιβλίου, ή σσ. 95-261) κατέχει η σύνταξη, χώρος στον οποίο διαπρέπει και αποκλειστικά καλλιεργεί τα τελευταία 15-20 χρόνια η συγγρ. Καθώς διαβάζει κανείς το βιβλίο, και κυρίως αφού το διαβάσει, μένει με την εντύπωση πως το πρώτο κεφάλαιο, που παραμένει στην ουσία ασύνδετο οργανικά με τα υπόλοιπα, και μ' αυτή την έννοια δεν του ταιριάζει ο τίτλος «εισαγωγικά», και τα δυο τελευταία είναι απλώς δορυφόροι του βασικού «στελέχους» του βιβλίου, που εκτός από τη «σύνταξη» συμβαίνει να καλύπτει ολόκληρη, σε γενικές γραμμές, τη σύγχρονη μετασχηματιστική θεωρία. Είναι φυσικό επομένως και η κριτική τούτη να αντανακλά την άνιση κατανομή των θεμάτων/γλωσσικών επιπέδων και να επιμένει, όπως κάνει και η συγγρ., στη σύνταξη, ή στη μετασχηματιστική θεωρία. Αφού διατρέξουμε (και πάλι κατά την πρακτική της συγγρ.) τα βασικά εισαγωγικά στοιχεία του πρώτου κεφαλαίου, με τα οποία αποκομίζει ο αναγνώστης μια ιδέα για το τι είναι και τι εξετάζει η σύγχρονη γλωσσολογία, θα περάσουμε στο βασικό στέλεχος του βιβλίου, τη σύνταξη.

Στο «εισαγωγικό», λοιπόν, κεφάλαιο εκτίθεται το αντικείμενο της γλωσσολογίας: ποια είναι η φύση της αποκλειστικά ανθρώπινης ικανότητας του λόγου; Το ερώτημα αυτό απασχόλησε τον άνθρωπο από τα πολύ αρχαία ακόμα χρόνια, γι' αυτό στο κεφάλαιο αυτό δίνεται μια πολύ σύντομη ιστορική αναδρομή, κατά το γενικότερο πνεύμα του R. Robins (*A Short History of Linguistics*, London

²1979), στους τρόπους προσέγγισης του ερωτήματος ανά τους αιώνες. Η αναδρομή σταματά και εστιάζεται στη διδασκαλία του καθιερωμένου πια ως θεμελιωτή της σύγχρονης γλωσσολογίας F. de Saussure. Σ' αυτόν αποδίδονται άμεσα ή έμμεσα, τα βασικά «αξιώματα» πάνω στα οποία έχει εδραιωθεί ο αδιαμφισβήτητος επιστημονικός χαρακτήρας της σύγχρονης γλωσσικής επιστήμης. Τα αξιώματα αυτά αφορούν 1. στην προτεραιότητα στην περιγραφή του προφορικού ζωντανού λόγου (έναντι του δυσκίνητου και συντηρητικότερου γραπτού), 2. στον αποκλειστικά περιγραφικό (και, επομένως, καθόλου ρυθμιστικό) ρόλο της γλωσσολογίας, ο οποίος 3. εξηγεί το ισότιμο ενδιαφέρον του γλωσσολόγου για όλες τις ανθρώπινες γλώσσες, ανεξάρτητα από το πολιτισμικό επίπεδο της κοινωνίας που τις χρησιμοποιεί. Στην πραγματικότητα, ο αξιωματικά δοσμένος, με τον τρόπο αυτό, χαρακτήρας της σύγχρονης γλωσσολογίας απορρέει μάλλον, ως φυσική συνέπεια, από τη θεωρία του ελβετού γλωσσολόγου (σ. 24), ο οποίος, κατοχυρώνοντας τη γλωσσολογία ως αυτόνομη επιστήμη, έδωσε πνοή και στις άλλες σήμερα ονομαζόμενες κοινωνικές επιστήμες ή, γενικότερα, επιστήμες του ανθρώπου. Η σφραγίδα της όλης θεωρίας του είναι ο δομισμός — θεωρία του για το ότι στη γλώσσα (και την περιγραφή της) αυτό που προέχει είναι η αναγνώριση του *συστηματικού* της χαρακτήρα (ο Saussure χρησιμοποιεί τον όρο «σύστημα» και όχι τον μεταγενέστερο όρο «δομή» που του αποδίδει η συγγρ.). Η άποψη αυτή δίνεται από τη συγγρ. με ιδιαίτερα καθαρό τρόπο, μέσα από παραδείγματα από το ρηματικό σύστημα της ελληνικής. Το πρώτο κεφάλαιο κλίνει με την καθιερωμένη σε τέτοιου τύπου εισαγωγικές αναφορές αποσαφήνιση του «τρίσημου» όρου «γλώσσα»: γλώσσα (langage) είναι το πανανθρώπινο χαρακτηριστικό προνόμιο της ικανότητας να μιλάμε, λόγος (langue) είναι το (λανθάνον, αφηρημένο) σύστημα που έχουν από κοινού τα μέλη μιας γλωσσικής κοινότητας και το οποίο όταν πραγματωθεί γίνεται ομιλία (parole)¹ η ομιλία έχει απόλυτα συγκεκριμένο, χωροχρονικό χαρακτήρα, και μάλιστα ακριβώς γι' αυτό είναι πάντα συνδεδεμένη με άτομα: στην εξατομικευμένη όψη του πραγματωμένου λόγου αναφερόμαστε συχνά με τον όρο «ιδιόλεκτος», έννοια που παραλείπει να αναφέρει η συγγρ. Στην ουσία, η μετάβαση από την ιδιόλεκτο, στην ομιλία, στη γλώσσα, στον λόγο, ενέχει έναν κλιμακούμενο βαθμό αφαίρεσης. Από το πολύ συγκεκριμένο (ιδιόλεκτος) στο αφηρημένο και γενικό (γλώσσα)² (π.χ. η φωνολογία διαφέρει από τη φωνητική ως προς τον βαθμό αφαίρεσης, το ίδιο και η μορφή από το μόρφημα, κ.ο.κ.). Αυτό, όμως, το σημείο, τη θεωρητική σημασία και το βάρος της έννοιας της αφαίρεσης για την κατανόηση της αναγκαιότητας των διαφόρων επιπέδων, αλλά και των μονάδων που τα απαρτίζουν δεν τα τονίζει όσο θα έπρεπε η συγγρ. Το ερώτημα που ανακύπτει στο πλαίσιο μιας εισαγωγής στη σύγχρονη γλωσσική επιστήμη είναι το ποια από όλες τις όψεις του φαινομένου «γλώσσα» αποτελεί αντικείμενο της γλωσσολογικής έρευνας. Έτσι,

1. Θα πρέπει να αναφέρουμε ότι η απόδοση των γαλλικών όρων από τη συγγρ. είναι ίδια με την απόδοση του Μπαμπινιώτη (1980) και όχι των Α.-Φ. Χριστίδη – Γ. Βελούδη (*Γενική Γλωσσολογία I: Γενικά χαρακτηριστικά της γλώσσας*, Θεσσαλονίκη 1991).

2. Την παρατήρηση αυτή την οφείλω στον συνάδελφο Γ. Βελούδη.

ενώ είναι αυτόνοτο ότι κανείς θα «πατήσει» στα γλωσσικά δεδομένα («ομιλία») για να ξεκινήσει, δεν είναι εξίσου αυτόνοτο το αν θα σταματήσει σ' αυτά (όπως κάνουν οι περισσότερες δομιστικές γραμματικές), ή αν θα τα χρησιμοποιήσει ως μέσο για να φτάσει κάπου πιο πέρα. Κατά τη μετασχηματιστική θεωρία, στόχος δεν είναι η περιγραφή/ανάλυση των εμπειρικών δεδομένων, αλλά η μέσα από αυτήν κατανόηση της ανθρώπινης νοητικής δομής, που ευθύνεται για τη φύση της «κατεξοχήν ανθρώπινης ικανότητας (του λόγου)» (σ. 15). Νομίζω πως είναι παράλειψη της συγγρ. το γεγονός ότι δεν τονίζει —όσο το απαιτεί η θεμελιακή αξία που έχει μέσα στη μετασχηματιστική θεωρία— τη σπουδαιότητα του φιλόδοξου αυτού στόχου. Θα μπορούσε, πιστεύω, να ενοποιήσει στην εισαγωγή όσα λέει στις σσ. 15-16, 31 και 206-208, τονίζοντας έτσι περισσότερο ότι δεν είναι η «εξωτερικευμένη» γλώσσα (συγκεκριμένα δείγματα της γλωσσικής συμπεριφοράς) αλλά η «εσωτερικευμένη» (στοιχείο του νου του ατόμου που γνωρίζει τη μητρική του γλώσσα) αυτή που συνιστά τον στόχο της θεωρίας η οποία κατεξοχήν απασχολεί τη συγγρ. στο βιβλίο της. Έτσι θα συνδεόταν και οργανικά η εισαγωγή με τον κορμό του βιβλίου.

Η πορεία από το δεύτερο ως το δέκατο κεφάλαιο (Φωνητική-Σημασιολογία) παρακολουθεί τη «διπλή (δι)άρθρωση» της γλώσσας σε δυο επίπεδα: ένα επίπεδο του οποίου τα στοιχεία (φθόγγοι/φωνήματα) είναι χωρίς σημασία (γνωστό ως φωνολογικό ή «δευτερεύον») και ένα του οποίου τα στοιχεία, συνθεμένα από εκείνα του πρώτου, είναι φορείς νοήματος (μορφήματα-λέξεις) (γραμματικό ή «πρωτεύον»). Η διάρθρωση του βιβλίου θυμίζει ταυτόχρονα και τη δομιστική μεθοδολογία κατά την οποία μια γλώσσα περιγράφεται πρώτα με βάση τις απλούστερες μονάδες (φωνήματα) και σταδιακά με τις ολοένα συνθετότερες, έως ότου καταλήξει στην πιο σύνθετη (πρόταση). Αξίζει να πούμε ότι η συγγρ. είναι εκείνη που καθιέρωσε με το διδακτικό έργο της —κατ' αρχήν με τις πανεπιστημιακές σημειώσεις της (τις οποίες, ωστόσο, σταματά στη σύνταξη)— την πρακτική αυτή, γνωστή και ως «επίπεδα ανάλυσης της γλώσσας»³. Θα πρέπει πάντως να γνωρίζει ο αναγνώστης ότι αυτή η μέθοδος της αυστηρά διαδοχικής, με τη συγκεκριμένη σειρά, παρουσίασης των διαφόρων «επιπέδων» σε εισαγωγικού τύπου βιβλίου δεν είναι η μόνη δυνατή, όπως δεν είναι και αυτόνοτη. Π.χ., ο Γ. Μπαμπινιώτης εντάσσει στη γενική ενότητα «Γραμματική» τα επίπεδα της μορφολογίας και σύνταξης, αφήνοντας απέξω τα επίπεδα της φωνητικής και φωνολογίας (β' άρθρωση). Το ίδιο κάνει και ο J. Lyons (*Language and Linguistics*, Cambridge 1981)· εντελώς διαφορετική και από τις δύο προηγούμενες είναι η πρακτική των J. Lyons (*Introduction to Theoretical Linguistics*, Cambridge 1968) και R. Robins (*General Linguistics*, London 1989). Θα μπορούσε, ακόμα, η σειρά των «επιπέδων» να αναστραφεί, ή να ξεκινήσει κανείς από το επίπεδο της σύνταξης (πράγμα που θα αντανακλούσε και

3. Αυτόν τον τίτλο φέρει το εισαγωγικό διδακτικό εγχειρίδιο της Θ. Παυλίδου, *Επίπεδα της γλωσσικής ανάλυσης*, Θεσσαλονίκη 1989, στο οποίο η συγγρ. πραγματεύεται, πολύ πιο συνοπτικά, το ίδιο αντικείμενο και ακολουθεί αυστηρά τη «σειρά» αυτή των γλωσσικών επιπέδων.

την κεντρική θέση που κατέχει το επίπεδο αυτό στη μετασχηματιστική θεωρία και τη σχέση του με τα υπόλοιπα επίπεδα). Κατά τη γνώμη μου, θα ήταν θεωρητικά επιθυμητή μια σαφής αναφορά στον όρο «γραμματική» γενικά (τη σημασία του, τη χρήση, την ιστορία του), και η ένταξη σ' αυτήν τουλάχιστον των μονάδων-φορέων σημασίας⁴.

Προτού περάσουμε στην παρουσίαση του βασικού περιεχομένου του βιβλίου, πρέπει να αναφερθούμε σ' ένα ιδιότυπο γνώρισμά του, που το μοιράζεται ωστόσο με όλα τα βιβλία που έχουν παρόμοιο περιεχόμενο και τον ίδιο στόχο (δηλαδή την παρουσίαση της μετασχηματιστικής θεωρίας): την κοινή τύχη. Κι εξηγώ αμέσως: προτού καλά καλά διαβαστούν (πολύ περισσότερο γίνουν αντικείμενο διδασκαλίας), προτού καθιερωθούν γενικότερα, είναι ήδη ξεπερασμένα, με τα μέτρα της θεωρίας (πρβ. και «το πιο πιθανό είναι ότι πολλά σημεία της θα αναθεωρηθούν, θα αλλάξουν ή και θα απορριφθούν» (σ. 206). Αυτό φυσικά δεν είναι δυνατό να θεωρηθεί μειονέκτημα κάποιου βιβλίου, αλλά είναι κάτι που πρέπει κανείς να το παίρνει σοβαρά υπόψη του όταν βρίσκεται μπροστά σε ένα βιβλίο που στόχο έχει την παρουσίαση της θεωρίας: υπάρχει μια έντονη αίσθηση ματαιότητας, και η προσπάθεια προσπέλασής του αφήνει μια σισύφεια γεύση. Η επίγνωση αυτής της ματαιότητας δίνει στην απόφαση να γράφει κανείς ένα τέτοιο βιβλίο, και ακόμα περισσότερο στην υλοποίησή της, τον χαρακτήρα σχεδόν ενός άθλου. Ταυτόχρονα, μπορεί ίσως να εξηγήσει την απουσία συγγραμμάτων μ' αυτό το περιεχόμενο, όπως επισημάναμε ήδη στην αρχή.

Η τύχη αυτή βιβλίων με τέτοιου είδους περιεχόμενο είναι συνυφασμένη με ένα ιδιότυπο γνώρισμα της ίδιας της μετασχηματιστικής θεωρίας, τις αλλεπάλληλες αλλαγές και τη διαρκή ανανέωση: αυτή φαίνεται πως αποτελεί και το μυστικό της μακροζωίας της (για τα γλωσσολογικά δεδομένα), αφού η γέννησή της τοποθετείται τυπικά στο 1957 και βρίσκεται έκτοτε στο προσκήνιο του γλωσσολογικού θεωρητικού χώρου διαγράφοντας μέσα σ' αυτά τα χρόνια μια συνεχή σταθερή πορεία, αναμφίβολα ανοδική κατά τους οπαδούς του κινήματος.

Πού θα πρέπει, όμως, να αποδοθεί η δημιουργικότητα του Chomsky και κατά συνέπεια οι διαρκείς αλλαγές και η εξελικτική πορεία της θεωρίας του; Κατά τα γραφόμενα της συγγρ. στον φιλόδοξο στόχο που έχει θέσει: την ερμηνεία της κατάκτησης της γλώσσας από το παιδί. Πιο συγκεκριμένα, του «πώς το παιδί, σε τόσο μικρή ηλικία, ανεξάρτητα από το βαθμό ευφυίας του, ανεξάρτητα από το γλωσσικό πλούτο του περιβάλλοντός του, χωρίς να δέχεται ιδιαίτερη γλωσσική εκπαίδευση [...], με γλωσσικά δεδομένα γύρω του πολλά από τα οποία είναι ελλιπή ή και λανθασμένα, καταφέρνει να μάθει το σύστημα της γλώσσας του» (σ. 206). Η επίτευξη, λοιπόν, του στόχου αυτού με τη σειρά της θα οδηγήσει τελικά στην αποκάλυψη των βαθύτερων ιδιοτήτων του φαινομένου «γλώσσα»⁵ που προσδίδει στη γλωσσολογική έρευνα της γενετικής θεωρίας διαρκή ανησυχία

4. Κι επειδή όλα τα επίπεδα προσεγγίζονται κάτω από το φως της μετασχηματιστικής θεωρίας, θα μπορούσε η συγγρ. να εντάξει στη γραμματική ακόμα και τα επίπεδα της φωνητικής/φωνολογίας, ακολουθώντας την οργάνωση του γραμματικού προτύπου που υιοθετεί.

5. Πρβ. και Matthews (1993:35): «Chomsky explicitly linked a theory of the universal properties of languages, (...), with an explanation of how a native language developed in children».

και το αεικίνητο. Γράφει σχετικά η συγγρ.: «η εξέλιξη της χαρακτηρίζεται από στάδια γενίκευσης και εμβάθυνσης του θεωρητικού εξοπλισμού» (σ. 206). Κατά τον P. Matthews (*Grammatical Theory in the United States from Bloomfield to Chomsky*, [Cambridge Studies in Linguistics], Cambridge 1993, κυρίως κεφ. 4), το αεικίνητο της θεωρίας έχει άμεση σχέση με το, αεικίνητο, διαρκώς εν εγρηγόρσει και κατεξοχήν παραγωγικό πνεύμα του ίδιου του Chomsky. Εξαιτίας της ιδιοτυπίας της σκέψης του μεγάλου γλωσσολόγου, οι θεωρητικές αλλαγές δεν έχουν γραμμικό και μονόδρομο αλλά παλινδρομικό χαρακτήρα: χρειάζεται να πηγαίνει κανείς μπρος πίσω στην ιστορία της θεωρίας για να παρακολουθήσει την αφετηρία και την πορεία μιας αλλαγής· συχνά τα κείμενα του Chomsky έχουν ως στόχο την αποσαφήνιση κάποιου θεωρητικού σημείου σκοτεινού σε παλαιότερη φάση· συχνά σ' ένα βιβλίο του μπορεί ν' αναπτυχθεί μια ιδέα που υπήρχε σε εμβρυακή μόλις μορφή σε προηγούμενο βιβλίο. Συχνά επίσης μια απλή —ίσως και όχι ιδιαίτερα σημαντική— ιδέα διαμορφώνεται σιγά σιγά σε θεωρητική άποψη. Κατά τον Matthews (1993), σπάνια μια παλιά άποψη ή θεωρία εγκαταλείπεται και ξεχνιέται τελείως: στη χειρότερη περίπτωση μπορεί να θεωρηθεί ότι υποπίπτει σε χειμερία νάρκη· στην καλύτερη μεταμορφώνεται σαν χρυσαλλίδα και μια «νέα» θεωρία γεννιέται· και με την πιο απλή διατύπωση, μπορεί κανείς να πει ότι η πνευματική εξέλιξη του Chomsky, (και η συνακόλουθη ωρίμανση της θεωρίας του) κοιταγμένη μέσα από μια ιστορική προοπτική, απηχεί τη συνεχή ανέλιξη και επεξεργασία ιδεών, των οποίων οι «σπόροι» είναι δυνατό να εντοπιστούν στα έργα του της δεκαετίας του '50.

Το «ρευστόν» της θεωρίας συνδέεται μοιραία και με παιδαγωγικού τύπου δυσκολίες: οι αλληπάλληλες αλλαγές της θεωρίας προσδίδουν σ' αυτήν μια διαχρονική/ιστορική διάσταση, έτσι που θα πρέπει κανείς να αποφασίσει, όταν πρόκειται να διδάξει τη θεωρία, αν θα την προσεγγίσει μέσα από τα στάδια της εξέλιξής της, διαχρονικά, ή αν θα σταθεί σε μια μόνο εξελικτική της φάση: συνήθως επιλέγεται το δεύτερο. Και η φάση στην οποία στέκεται κανείς είναι η πιο πρόσφατη, αυτή που ισχύει τη δεδομένη στιγμή. Πώς αντιμετωπίζει, όμως, η συγγρ. το δίλημμα αυτό; Χωρίζοντας το μέρος της σύνταξης (άρα και της θεωρίας) ουσιαστικά σε δυο μέρη· στο πρώτο (τέταρτο-έβδομο κεφάλαιο του βιβλίου) παρουσιάζει αφενός τον θεωρητικό εξοπλισμό της θεωρίας, τις «κλασικές» έννοιες της θεωρίας, αυτές που έχουν αποκτήσει διαχρονική σταθερότητα και «κλασική» αξία, όπως αυτές της «γραμματικότητας»⁶ και «αποδεκτότητας»,

6. Η έννοια της γραμματικότητας είναι άρρηκτα δεμένη με τη μετασχηματιστική γραμματική θεωρία. Ο ορισμός που ο ίδιος ο Chomsky δίνει για τη γενετική γραμματική είναι ότι αυτή αποτελεί μηχανισμό που «παράγει» μόνο τις γραμματικές (και καμία αντιγραμματική) προτάσεις μιας γλώσσας· κι αντίστροφα, ως γραμματική πρόταση ορίζεται εκείνη που έχει παραχθεί από τους κανόνες της γραμματικής. Η γραμματικότητα αφορά κανονικά στην πρόταση ως θεωρητικό/αφηρημένο κατασκευάσμα, και η έννοια της αποδεκτότητας, που αφορά τυπικά στο εκφώνημα, στην πρόταση ως πραγματωμένη, φυσική οντότητα, δεν ταυτίζεται με εκείνη της γραμματικότητας, «γιατί το αποδεκτό ή μη ενός εκφώνηματος επηρεάζεται και από άλλους, όχι αυστηρά γραμματικούς παράγοντες» (σ. 103· πρβ. όμως A. Ph. Christidis («On Generativity: Theory and Pretheory in Transformational Generative Grammar», *Lingua*, τχ. 66, 1985, 201-224) κατά τον οποίο, από εμπειροκρατική επιρροή, οι δυο έννοιες τείνουν προς την ταύτιση). Αξίζει να σημειώσουμε ότι ο δυναμικός τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιείται η έννοια της γραμματικότητας στη θεωρία αυτή συνιστά, όπως συχνά αναφέρει κι ο ίδιος ο Chomsky, μια βασική διαφορά μεταξύ παραδοσιακής και γενετικής γραμματικής: στην πρώτη

καθώς και στοιχεία της οργάνωσης του θεωρητικού μηχανισμού που ελάχιστα μόνο έχουν αλλάξει από τη γένεση της θεωρίας ως σήμερα (π.χ. τη σχέση, μάλλον την απουσία (ουσιαστικής) σχέσης, μεταξύ σύνταξης και σημασιολογίας). Αφετέρου παρουσιάζει όλον τον αναλυτικό/ερμηνευτικό μηχανισμό όπως αυτός διαμορφώνεται κατά τη δεκαετία του 1970 —γνωστό ως «διευρυμένη βασική θεωρία»— (φραστική δομή, λεξικό, μετασχηματιστικοί κανόνες —μετακίνηση ερωτηματικής και ονοματικής φράσης—, περιορισμοί των κανόνων μετακίνησης). Στο δεύτερο μέρος της σύνταξης (όγδοο κατά σειρά κεφάλαιο) παρουσιάζει το μοντέλο που επικράτησε από την αρχή της δεκαετίας του 1980, γνωστό ως «Θεωρία της Κυβέρνησης και Αναφορικής Δέσμευσης» (ΚΑΔ στο εξής)⁷. Σ' αυτό το δεύτερο μέρος η συγγρ. παρουσιάζει και το φιλοσοφικό υπόβαθρο της θεωρίας, και βέβαια και τον αναλυτικό και ερμηνευτικό μηχανισμό της, στα οποία θα αναφερθούμε με συντομία στη συνέχεια. Έτσι επέλεξε να συνδυάσει την ιστορική και τη συγχρονική διάσταση της θεωρίας, συναισθανόμενη, προφανώς, ότι είναι δύσκολο, και παιδαγωγικά ανεπιθύμητο, να μην εξετάσει βασικά στοιχεία του προηγούμενου (ή και προηγούμενων) σταδίου της θεωρίας, αφού αυτά είναι που επέφεραν τις αλλαγές που διαμόρφωσαν το (προ)τελικό της στάδιο. Η αντίρρησή μου στο σημείο αυτό είναι ότι η συγγρ. θα μπορούσε να αποφύγει τον τεχνητό χωρισμό της ενότητας της σύνταξης σε δυο μέρη, και να ενσωματώσει μέσα στο πιο πρόσφατο μοντέλο της ΚΑΔ τα πιο βασικά στοιχεία του προηγούμενου σταδίου, όπως, π.χ., τον μετασχηματιστικό τυποποιημένο κανόνα «μετακίνηση του α» και τον περιορισμό της υποκειμένης δεσμευτικής κατηγορίας.

Ας γίνουμε τώρα λίγο πιο σαφείς ως προς τα εσωτερικά χαρακτηριστικά της θεωρίας. Βασική υπόθεση, και ταυτόχρονα ο θεμέλιος λίθος της ύπαρξής της, είναι η «εσωτερικότητα» (ή το «εγγενές») (innateness): η υπόθεση ότι «τα βασικά χαρακτηριστικά της γλώσσας δεν διδάσκονται στο παιδί αλλά προϋπάρχουν ως εγγενή στοιχεία μέσα στο μυαλό του» (σ. 206), τα οποία μεταβιβάζονται κληρονομικά μέσα στο ανθρώπινο είδος. «Η βιολογικά καθορισμένη γλωσσική ικανότητα του παιδιού» («competence», Μ.Σ) «συνίσταται στην έμφυτη γνώση των καθολικών αρχών» (σ. 207), συνιστά, δηλαδή πανανθρώπινο χαρακτηριστικό, και είναι ο προσδιορισμός της φύσης αυτού του πανανθρώπινου χαρακτηριστικού που αποτελεί τον στόχο της μετασχηματιστικής θεωρίας: «στό-

η έννοια της γραμματικότητας δεν αναφέρεται ρητά αν και θεωρείται δεδομένη για τις «προτάσεις/δεδομένα που αναλύονται» στη δεύτερη ωστόσο αντιπαρατίθεται ρητά προς την έννοια της αντιγραμματοτικότητας και γίνεται σαφής διαχωρισμός των γραμματικών από τις αντιγραμματικές προτάσεις (π.χ. δεν αρκεί να πει κανείς ότι στα ελληνικά το άρθρο πάντα προηγείται του ονόματος, πρέπει ο γραμματικός μηχανισμός να αποκλείει (να μην μπορεί να παραγάγει) ακολουθίες όπως *παιδί το. Αυτό σημαίνει ότι η γραμματική χαρακτηρίζει ρητά και ξεκάθαρα την ακολουθία αυτή ως αντιγραμματική (ο χαρακτηρισμός αυτός δηλώνεται πάντα με τον αστερίσκο).

7. Όπως ήδη υπαινιχθήκαμε, από το 1991 και μετά η θεωρία άλλαξε πάλι σε πολύ βασικά σημεία, αλλά αυτές οι αλλαγές δεν θα μας απασχολήσουν, αφού ούτε και η συγγρ. του βιβλίου απασχόλησαν (άλλωστε όταν κυκλοφόρησε το βιβλίο οι αλλαγές είχαν μόλις αρχίσει να γίνονται συνειδητά των οπαδών της θεωρίας).

χος της θεωρίας είναι η καθολική γραμματική» (σ. 207). Αποκτώντας σταδιακά όλο και πιο έντονα αυτόν τον «καθολικό» χαρακτήρα, η γενετική μετασχηματιστική θεωρία αποτέλεσε γόνιμο έδαφος για τη μελέτη πολλών (και τυπολογικά διαφορετικών) γλωσσών, παρά το γεγονός ότι στο ξεκίνημά της είχε καθαρά «αγγλοκεντρικό» προσανατολισμό. Η καθολική γραμματική προβλέπει επίσης και την ύπαρξη (περι)ορισμένων παραμέτρων⁸, οι οποίες μπορούν να εξηγήσουν τη γλωσσική ποικιλία που παρατηρείται στον κόσμο —«αν η κατάκτηση της γλώσσας βασιζόταν αποκλειστικά και μόνο στην έμφυτη καθολική γνώση, τότε όλοι οι λαοί της γης θα μιλούσαν την ίδια γλώσσα, αφού τα χαρακτηριστικά της θα καθορίζονταν βιολογικά. Αυτό όμως δε συμβαίνει» (σ. 207). Το γλωσσικό περιβάλλον τώρα —τα γλωσσικά δεδομένα— «βοηθά στο να ενεργοποιηθούν οι έμφυτες γλωσσικές ικανότητες και να ωριμάσουν» (ό.π.) (πρβ. N. Chomsky, *Knowledge of Language*, New York - London 1986, σ. 2)· ταυτόχρονα όμως «παρέχουν τις μαρτυρίες για το ποιες είναι οι κατάλληλες παράμετροι της συγκεκριμένης γλώσσας» (σ. 207). Με τον τρόπο αυτό φτάνουμε στη λεγόμενη «πυρηνική γραμματική» (core grammar). Ο όρος «πυρηνική γραμματική» ενέχει την αντίθεση αυτού που δηλώνει προς κάποια «ιδιοσυγκρασιακά περιφερειακά χαρακτηριστικά που μαθαίνονται σε μεγαλύτερη ηλικία, προέρχονται εξ ολοκλήρου από τα δεδομένα χωρίς τη συμμετοχή της καθολικής δομής» (ό.π.).

Αυτή η βασική υπόθεση της γενετικής μετασχηματιστικής θεωρίας, η εσωτερικότητα, που απηχεί με τρόπο άμεσο τις απόψεις περί «καθολικής γραμματικής των φιλοσόφων του μεσαίωνα αλλά και των λογικών/φιλοσοφικών γραμματικών του 17ου αιώνα (σσ. 22-23, αν και δεν τονίζεται, όσο θα ταίριαζε, πιστεύω, σε ένα τέτοιο εισαγωγικό βιβλίο, η ομοιότητα αυτή), μολονότι αποτελεί το «πιστεύω» των οπαδών της, δέχεται έντονη κριτική από αντιπάλους άλλων θεωριών αλλά, κυρίως, από φιλοσόφους. Η συγγρ., ωστόσο, δεν θίγει καθόλου το ότι αυτή η υπόθεση δεν είναι τόσο αυτονόητη, και, ακόμα περισσότερο, ότι δεν μπορεί να θεωρηθεί δεδομένη, αλλά, από την άλλη, δεν στέκεται (πέρα από το να το αναφέρει), αν και θα άξιζε, ούτε και στο κύριο επιχείρημα του Chomsky⁹ γι' αυτήν, που είναι το «φτωχό ερέθισμα» (poverty of stimulus). Μια δεύτερη, συναφής με την πρώτη και εξίσου αμφισβητούμενη με αυτήν, βασική υπόθεση της θεωρίας είναι ότι αυτή η έμφυτη γλωσσική γνώση, ή αλλιώς, η «εσωτερικευμένη γλώσσα» (internalized language) αποτελεί ένα ιδιαίτερο, αυτόνομο σε μεγάλο βαθμό, τμήμα του ανθρώπινου μυαλού¹⁰ (υπόθεση της «τμηματικότητας» (modularity)): ότι, δηλ., δεν υπάγεται στον γενικό γνωστικό μηχανισμό του ανθρώπου κι ότι, κατά συνέπεια, «μαθαίνεται» με δικούς της όρους, ρυθμό, νόμους χωρίς να εμπίπτει στους νόμους και τη γενική στρατηγική μάθησης/ωρίμανσης των άλλων νοητικών οργάνων (ειδών γνώσης). Η συγγρ., πάντως, δεν αναφέρεται ούτε και σ' αυτή τη βασική υπόθεση της θεωρίας

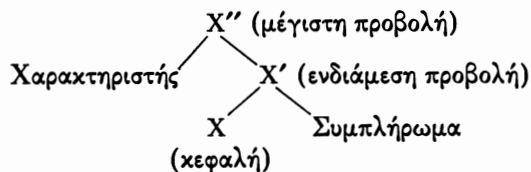
8. Πρβ. τον πρόσφατο ορισμό του ίδιου του N. Chomsky («Some notes on Economy of Derivation and Representation», στο Freidin, R. (εκδ.) *Principles and Parameters in Comparative Grammar*, Cambridge Mass 1991, σσ. 417-455): «A language [...] is a set of specifications for parameters in an invariant system of principles of Universal Grammar» (σ. 417).

9. Ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης μπορεί, ανάμεσα σε άλλα, να ανατρέξει στο βιβλίο του Chomsky, *Knowledge of Language*, New York, Westport Connect., London, Praeger 1986.

10. Ή του νου· ο Chomsky λέει ότι η φιλοσοφική βάση της θεωρίας του δεν εξαρτάται άμεσα

(προφανώς λόγω του εισαγωγικού χαρακτήρα του βιβλίου).

Τι είναι, όμως, αυτές οι καθολικές αρχές (νόμοι ή κανόνες) πιο συγκεκριμένα, που, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, συνιστούν την ουσία της θεωρίας ΚΑΔ (μαζί με τις παραμέτρους); Μια τέτοια αρχή είναι η αρχή της προβολής (projection principle) σύμφωνα με την οποία οι «λεξικές συντακτικές απαιτήσεις (υποκατηγοριοποίηση) και δομικές απαιτήσεις (οι προτάσεις έχουν υποκειμένο) πρέπει να ικανοποιούνται σε όλα τα επίπεδα αναπαράστασης (βαθεία δομή, επιφανειακή δομή και λογική αναπαράσταση) (σ. 217). Μια δεύτερη αρχή είναι το λεγόμενο θεματικό κριτήριο που καθορίζει τις σημασιολογικές σχέσεις ανάμεσα σε μια λέξη (ρήμα, όνομα κλπ.) και τις φράσεις με τις οποίες «συντάσσεται»: «κάθε όρος (argument) φέρει ένα και μόνο θεματικό¹¹ ρόλο και κάθε θεματικός ρόλος δίδεται σε ένα και μόνο όρο μέσα στην πρόταση» (σ. 218). Η αρχή αυτή αποκλείει την ύπαρξη προτάσεων όπως «η μητέρα έκοψε το ψωμί το τυρί», όπου ο ρόλος του πάσχοντος μεταβιβάζεται σε δυο —ασύνδετες μεταξύ τους— ονομαστικές φράσεις (το ψωμί, το τυρί). Το επίπεδο της βαθιάς δομής αντανακλά αποκλειστικά τις δυο αυτές αρχές, δηλ. συνδέεται άμεσα με το λεξικό: εκφράζει τις «θεματικές» (σημασιολογικές) σχέσεις σε συνδυασμό με την αρχή της προβολής μέσω και κάποιας τρίτης αρχής που συνδέεται με τον τρόπο δόμησης των προτάσεων/φράσεων, γνωστής ως θεωρία του τονούμενου Χ. (Χ'): «η θεωρία του Χ' καθορίζει την εσωτερική δομή της κάθε φράσης με τρόπο καθολικό» (σ. 215). Η υποθεωρία αυτή προβλέπει ότι κάθε λέξη προβάλλει (: αναπτύσσεται σε) μια μέγιστη, ίδια μ' αυτήν κατηγορία (π.χ. το ρήμα προβάλλει μια ρηματική φράση) και μια ενδιάμεση κατηγορία (που ονομάζεται γενικευτικά Χ'), π.χ. η ενδιάμεση κατηγορία του ρήματος είναι το Ρ'. Κάθε λέξη λειτουργεί ως κεφαλή (head) σε σχέση με τις προβολές της (που χαρακτηρίζονται ως φραστικές). Η υποθεωρία αυτή ορίζει επίσης ότι κάθε λέξη μπορεί να «συμπληρωθεί» με μια φράση-συμπλήρωμα (αυτή με την οποία «συντάσσεται»). Κι ακόμα ότι κάθε «μέγιστη» προβολή περιέχει και ένα «χαρακτηριστή» (specifier) (π.χ. το επίθετο σε σχέση με το όνομα, το επίρρημα σε σχέση με το ρήμα)¹². Με διαγραμματική μορφή όλα αυτά συνοψίζονται στο παρακάτω δέντρο-διάγραμμα:

από τη διάκριση, στην κατάργηση της οποίας τείνει.

11. Δηλ., σημασιολογικό (π.χ. του δρώντος ή του πάσχοντος (προσώπου) κλπ.).

12. Στην ακόμα πιο πρόσφατη εξέλιξη της θεωρίας η έννοια του χαρακτηριστή έχει προσδιοριστεί με πολύ μεγαλύτερη ακρίβεια και «αυστηρότητα» έτσι, το υποκειμένο θεωρείται χαρακτηριστής του ρήματος, ενώ το επίρρημα απλό προσδιοριστικό (προσάρτημα).

Το Χ, ως μεταβλητή, εκπροσωπεί όλες τις κατηγορίες («μέρη του λόγου»). Χρησιμοποιώντας μεταβλητές η θεωρία μπορεί να εκφράζει «διακατηγοριακές γενικεύσεις», κερδίζοντας έτσι σε οικονομία: πολλές ιδιότητες τις μοιράζονται περισσότερες από μια κατηγορίες, όπως π.χ. το ότι «συμπληρώνονται» (: παίρνουν αντικείμενο/-α) και «χαρακτηρίζονται» (: έχουν «χαρακτηριστή»).

Οι παραπάνω αρχές με το να «προβάλλονται ως καθολικές αρχές (...) αποτελούν μέρος της έμφυτης γλωσσικής δομής, και επομένως δεν ανήκουν στα στοιχεία εκείνα που πρέπει να μάθει το παιδί από τα γλωσσικά δεδομένα του» (σ. 143). Οι διαφορές, ωστόσο, που παρατηρούνται ως προς την «επιφανειακή διάταξη» των συστατικών της φράσης, μπορούν να εξηγηθούν ως παραμετρική ποικιλία: στα γαπωνέζικα, π.χ. η κεφαλή ακολουθεί το συμπλήρωμά της, ενώ στα ελληνικά και στα αγγλικά το συμπλήρωμα ακολουθεί την κεφαλή. Αυτό, άρα, που μαθαίνει το παιδί από τα εμπειρικά του δεδομένα είναι ο προσδιορισμός της παραμέτρου, «[κεφαλή πριν / κεφαλή μετά]» (σ. 215). Μια άλλη βασική αρχή είναι εκείνη που ρυθμίζει την κατανομή και τον τρόπο απόδοσης των πτώσεων στις ονοματικές φράσεις: η υποθεωρία της πτώσης συμπυκνώνεται στο φίλτρο της πτώσης: «καμιά ΟΦ δεν μπορεί να σταθεί μέσα σε μια δομή αν δε φέρει πτώση (...)» (σ. 222). Ο όρος πτώση σ' αυτά τα πλαίσια δηλώνει τη συντακτική ή αφηρημένη πτώση, την πτώση, δηλ., που μπορεί και να μην έχει μορφολογική έκφραση, πράγμα που συμβαίνει με τα ονόματα της αγγλικής (σε αντίθεση με τις προσωπικές της αντωνυμίες). Υπάρχει άμεση σχέση της διαδικασίας απόδοσης πτώσης και της απόδοσης θεματικού ρόλου σε μια ονοματική φράση, όπως και της απόδοσης πτώσης και της δομικής σχέσης της «κυβέρνησης» (ο όρος δεν διαφέρει στην ουσία από τον τρόπο που τον χρησιμοποίησε κατά την αρχαιότητα ο Απολλώνιος ο Δύσκολος), την οποία δεν είναι δυνατό να δούμε λεπτομερώς εδώ. Μια ακόμα υποθεωρία είναι εκείνη που προσδιορίζει τότε μια δομή που περιέχει συστατικό που έχει μετακινήθει είναι ορθή («γραμματική»). Τους περιορισμούς στις μετακινήσεις η συγγρ. τους εξετάζει στο πρώτο μέρος της σύνταξης, αμέσως μετά τους μετασχηματισμούς. Οι προτάσεις *ποιον ξέρεις τον αστυνομικό που συνέλαβε και *λεφτά ξέρω τον άνθρωπο που έχει δείχνουν ότι δεν είναι δυνατό μια φράση (όπως η: ποιον...) να μετακινήθει οπουδήποτε υπερπηδώντας οτιδήποτε. Η μετακίνηση που δημιουργεί πλάγιες ερωτηματικές προτάσεις (δηλ. ερωτήσεις μερικής αγνοίας) ή αναφορικές προτάσεις (ανάμεσα σε μερικές ακόμα μετακινήσεις, π.χ. εστίαση, θεματοποίηση) είναι «μετασχηματισμός», με την τεχνική σημασία που έχει ο όρος στη θεωρία. Οι μετασχηματισμοί αυτού του τύπου υπακούουν σε περιορισμούς, π.χ. δεν μπορεί μια φράση να εξαχθεί από μια αναφορική πρόταση, ή μια άλλη ερωτηματική πρόταση (υποταγμένη σε κύρια), ή από μια συμπλεκτική δομή, ή ακόμα (μερικές φορές) και από μια σύνθετη ονοματική φράση. Ο καθορισμός των περιορισμών αυτών, διεξοδικά και με σαφήνεια παρουσιασμένος από τη συγγρ., συνιστά την υποθεωρία των δεσμεύσεων (bounding theory). Τέλος, η υποθεωρία της αναφορικής δέσμευσης (binding), που έδωσε μέρος του ονόματος στο συγκεκριμένο γραμματικό πρότυπο ανάλυσης, ορίζει τις συντακτικά καθορισμέ-

νες συνθήκες κάτω από τις οποίες ερμηνεύονται τα αναφορικά εξαρτημένα γλωσσικά στοιχεία.

«Έτσι περνούμε σε θέματα ερμηνείας στο βαθμό που αυτή ελέγχεται από —και με τη σειρά της επηρεάζει— τη σύνταξη» (σ. 235). Η υποθεωρία της αναφορικής δέσμευσης, που χαρακτηρίζει ιδιαίτερα την επιφανειακή δομή, έχει ως αφετηρία την ταξινόμηση των ονοματικών φράσεων ως προς το βαθμό της ανεξαρτησίας που επιδεικνύουν κατά την ερμηνεία τους· τα «στοιχεία υποχρεωτικής αναφοράς» πρέπει να συνδεθούν αναφορικά μέσα στην ίδια δομή (βλ. σ. 237), (π.χ. ο Γιάννης θαυμάζει τον εαυτό του)· οι αντωνυμίες «μπορούν να συνδεθούν αναφορικά με μια ΟΦ μέσα στην ίδια δομή ή να εξασφαλίσουν σημείο αναφοράς έξω από την πρόταση, στα συμφραζόμενα ή στο εξωγλωσσικό περιβάλλον» (ό.π.) (π.χ. ο Γιάννης αυτόν/τον θαυμάζει). Τέλος, όλες οι λεξικά συμπληρωμένες ΟΦ (οι ΟΦ που αναφέρονται σε συγκεκριμένα πρόσωπα και πράγματα) είναι στοιχεία ανεξάρτητης αναφοράς, επειδή είναι παντού ελεύθερες, δεν απαιτούν να συνερμηνευτούν με κάποια ΟΦ σε θέση όρου (π.χ. αγαπά τη Μαίρη). Οι συντακτικά καθορισμένες συνθήκες ερμηνείας των αντωνυμιών και των στοιχείων υποχρεωτικής αναφοράς στηρίζονται στη δομική έννοια της κυβέρνησης, και γενικότερα στη γεωμετρία των θέσεων που καταλαμβάνουν τα ονοματικά στοιχεία μέσα στην πρόταση.

Η συγγρ. κλείνει το τμήμα της σύνταξης, και μ' αυτό την παρουσίαση της θεωρίας της κυβέρνησης και αναφορικής δέσμευσης, με ένα θέμα που την απασχολεί έντονα και διαρκώς πάνω από δέκα χρόνια και με το οποίο δίκαια θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι έχει συμβάλει τα μέγιστα στη μελέτη της ελληνικής γλώσσας. Πρόκειται για μια «παράμετρο», την παράμετρο *pro-drop* («αντωνυμική αποβολή»), όπως είναι γνωστή στα πλαίσια της μετασχηματιστικής θεωρίας, δηλ. για το ότι σε γλώσσες όπως η ελληνική, σε αντίθεση με γλώσσες όπως η αγγλική, το λεξικό υποκειμένο μπορεί και να παραλείπεται. Η συγγρ. προλείπει το έδαφος για τη συζήτηση αυτή, που προϋποθέτει την κατανόηση της φύσης του στοιχείου *pro* (χονδρικά, του κενού υποκειμένου), παρουσιάζοντας τις «κενές κατηγορίες», ένα άλλο σημαντικότερο θέμα της θεωρίας. «Με τον όρο κενή κατηγορία (...) αναφερόμαστε στον κόμβο εκείνο που έχει το συντακτικό χαρακτηριστικό κάποιας κατηγορίας αλλά δεν είναι συμπληρωμένος με στοιχείο του λεξικού» (σσ. 243-4). Οι κενές κατηγορίες προέρχονται είτε από τη μετακίνηση κάποιου συστατικού (όπως στις ερωτήσεις), οπότε χαρακτηρίζονται ειδικότερα ως «ίχνη» (*traces*), είτε αποτελούν στοιχεία ήδη της βαθιάς δομής οπότε έχουν, γενικά, αντωνυμικό χαρακτήρα. Το ζητούμενο για τις κενές κατηγορίες, και άρα η θεωρητική τους σπουδαιότητα, έγκειται στον τρόπο και τις συνθήκες κάτω από τις οποίες εξασφαλίζουν το σημείο αναφοράς τους με κάποια λεξικά συμπληρωμένη ονοματική φράση (πώς ξέρουμε, π.χ., ότι στην πρόταση *who did you say trace will come tonight?* το *ίχνος* συνδέεται με την ερωτηματική αντωνυμία *who*). Εκτεταμένη έρευνα στο θέμα αυτό έχει δείξει ότι οι αναφορικές ιδιότητες των κενών κατηγοριών συμπίπτουν με τις ιδιότητες των λεξικά συμπληρωμένων ονοματικών φράσεων (π.χ. το *ίχνος* από μετακίνηση ερωτηματικής φράσης έχει τις ίδιες (αναφορικές) ιδιότητες με τις αντωνυμίες), γεγονός που ενισχύει την εμπειρική και θεωρητική βάση του προτύπου ανάλυσης. Ο χώρος δεν μας επιτρέπει να επεκταθούμε στο σύνθετο θέμα αυτό που η συγγρ.

παρουσιάζει με την απλότητα και τη σαφήνεια που χαρακτηρίζουν και το υπόλοιπο βιβλίο. Θα πούμε μόνο δυο τελευταία λόγια για την κενή κατηγορία *pro* που συνδέεται άμεσα με το φαινόμενο που χαρακτηρίζει έντονα την ελληνική (μαζί με άλλες γλώσσες με τις οποίες συναποτελεί την οικογένεια των *pro-drop* γλωσσών), σύμφωνα με το οποίο (α) (η ελληνική) «αποβάλλει (*drops*) την αντωνυμία του υποκειμένου» (σ. 253), (β) το υποκείμενο συχνά εμφανίζεται μετά από το ρήμα και (γ) οι προτάσεις του τύπου *ποιος νομίζεις ότι θα έρθει;* είναι γραμματικές σε αντίθεση με τις ισοδύναμες αγγλικές του τύπου **who do you think that will come?* Η εξήγηση των διαφορών αυτών ανάμεσα στους δυο τύπους γλωσσών μπορεί να εντοπιστεί στο *pro* και είναι απλούστατη (δοσμένη, βέβαια, μέσα από τον φορμαλισμό και με όρους της θεωρίας, που είναι αδύνατο να δώσουμε εδώ): το *pro* είναι ένα κενό αντωνυμικό στοιχείο που «ενσωματώνει» όλες τις πληροφορίες που περιέχει η ρηματική κατάληξη. Είναι ένα υποκείμενο αόρατο γιατί αυτό που είναι αμέσως ορατό είναι οι πληροφορίες που εμπειριέχει η ρηματική κατάληξη: πρόσωπο και αριθμός, τα στοιχεία, δηλ., που περιμένει κανείς από ένα «κανονικό» υποκείμενο. Με άλλα λόγια, η ελληνική, αντίθετα από την αγγλική, έχει πλούσιο κλιτικό ρηματικό σύστημα, κι ο πλούτος αυτός δίνει υπόσταση στο μικρό αντωνυμικό στοιχείο καθώς συμπυκνώνεται σ' αυτό. Η «σιωπηρή» παρουσία μέσα στη δομή της πρότασης του μικρού *pro* δίνει τη δυνατότητα στο λεξικά συμπληρωμένο υποκείμενο —όποτε εμφανίζεται¹³— την ελευθερία να βρίσκεται μπροστά ή πίσω από το ρήμα (στα αγγλικά, όμως, πρέπει να είναι καθηλωμένο γιατί μόνο η σταθερή του θέση μπορεί να το κάνει αναγνωρίσιμο, αφού το ρήμα στερείται προσωπικών καταλήξεων, άρα δεν μπορεί να δώσει δικαίωμα ύπαρξης σε ένα *pro*).

Τις 166 σελίδες στις οποίες η συγγρ. παρουσιάζει τη μετασχηματιστική θεωρία και οι οποίες αποτελούν το κύριο μέρος του βιβλίου, τις διακρίνει το πνεύμα που διακρίνει τη συγγρ. σε όλα τα υπόλοιπα έργα της και το οποίο διαφαίνεται μέσα από τις τελευταίες δυο σελίδες του τμήματος της σύνταξης όπου η ίδια διατυπώνει το θεωρητικό της «πιστεύω»: νηφαλιότητα και κάποια κριτική απόσταση. Η συγγρ., από χρόνια δραστήρια οπαδός της μετασχηματιστικής θεωρίας, διακρίνεται για το ελεύθερο πνεύμα με το οποίο την εφαρμόζει στην έρευνά της πάνω σε φαινόμενα της ελληνικής γλώσσας. Με πίστη ότι το πρότυπο που επέλεξε έχει αναμφίβολα ερμηνευτική δύναμη και αξία έχει διατυπώσει επιφυλάξεις και αντιρρήσεις για συγκεκριμένα θεωρητικά σημεία ανάλυσης και έχει προτείνει εναλλακτικές λύσεις. Αντιμέτωπη με τις προκρούστειες μεθόδους που δυστυχώς εφαρμόζονται συχνά πάνω στα δεδομένα στο πλαίσιο του συγκεκριμένου θεωρητικού χώρου, η συγγρ. διδάσκει τους μελλοντικούς γλωσσολόγους ότι «καμιά θεωρία, όσο καλή κι αν είναι, δεν πρέπει να γίνεται αποδεκτή σαν μια ορθοδοξία. Και η θεωρία, αλλά και κάθε συγκεκριμένη γλώσσα εξυπηρετούνται καλύτερα αν η εξέταση των δεδομένων μας γίνεται για να ελέγξει τη

13. Σε άλλες εργασίες της η συγγρ. αποδεικνύει ότι αυτό που εμφανίζεται ως λεξικό υποκείμενο δεν είναι υποκείμενο, αλλά κάτι πιο «περιφερειακό», ένα παραθετικό στοιχείο μάλλον.

θεωρία και όχι απαραίτητα για να την επιβεβαιώσει» (σ. 260).

Έχοντας διατρέξει τώρα το βασικό του περιεχόμενο, μπορούμε να διατυπώσουμε και τη βασική μας αντίρρηση, που είναι το ότι ο τίτλος δεν ανταποκρίνεται ουσιαστικά στο περιεχόμενο του βιβλίου. Στην πραγματικότητα το βιβλίο καταλήγει να είναι περισσότερο εισαγωγή στη σύγχρονη μετασχηματιστική θεωρία, παρά στη θεωρητική γλωσσολογία· αυτό άλλωστε το δηλώνει εξ αρχής και η ίδια η συγγρ.: «Στόχος μας ήταν να δώσουμε το βασικό σκελετό της θεωρίας στην πιο κλασική του μορφή με την ελπίδα ότι θα λειτουργήσει σαν ερέθισμα αλλά και σαν βάση για μια βαθύτερη εξέτασή της» (σ. 259). Βέβαια, για τη συγγραφέα, όπως και για πολλούς άλλους προσυπογράφοντες τη θεωρία αυτή, υπάρχει μια δεδομένη ταύτιση της σύγχρονης θεωρητικής γλωσσολογίας με τη μετασχηματιστική θεωρία (καλύτερα, κάλυψη του χώρου της πρώτης από τη δεύτερη), αλλά κι έτσι ακόμα, θα μπορούσε η συγγραφέας να το υποδηλώσει με ένα διαφωτιστικό υπότιτλο —μέσα από τη γενετική-μετασχηματιστική θεωρία—, έτσι ώστε να είναι προϋδρασμένοι ακριβέστερα ο αναγνώστης για το περιεχόμενο. Δυστυχώς, το περιεχόμενο προδίδει τον τίτλο. Ακόμα περισσότερο, νομίζω πως το βιβλίο θα αποτελούσε μια έξοχη εισαγωγή στη μετασχηματιστική θεωρία, αν η συγγραφέας όριζε ως αποκλειστικό θέμα του τη συγκεκριμένη θεωρία (οπότε θα μπορούσε να επεκταθεί σ' αυτήν ακόμα περισσότερο) —έτσι κι αλλιώς οι πρώτες 38 κι οι τελευταίες 52 σελίδες παρουσιάζονται σαν απλοί δορυφόροι των κεντρικών 166 με τις οποίες δεν συνδέονται άμεσα (π.χ. οι πρώτες θα μπορούσαν να προηγηθούν ως εισαγωγή σε οποιαδήποτε σύγχρονη γλωσσολογική θεωρία). Στην περίπτωση αυτή, η φωνολογία κι η μορφολογία θα μπορούσαν να αποτελέσουν οργανικό μέρος της θεωρητικής παρουσίας καθώς θα αντιστοιχούσαν στον Φωνολογικό Τομέα της γραμματικής η πρώτη, στην επιφανειακή δομή η δεύτερη (κι έτσι θα είχε τη δυνατότητα η συγγρ. να θίξει έστω τη σύνθετη σχέση και την αλληλεπίδραση της σύνταξης με τη μορφολογία (ή την απορρόφηση της δεύτερης από την πρώτη) που αποτελεί σήμερα μια από τις κυριότερες όψεις της έρευνας στο συγκεκριμένο θεωρητικό χώρο). Επίσης, στην περίπτωση αυτή, το βιβλίο θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί παράλληλα και συμπληρωματικά με το βιβλίο της Δ. Θεοφανοπούλου-Κοντού, το οποίο προϋποθέτει σε μεγάλο βαθμό τη «θεωρία» και προχωρεί στην «πράξη» (ασκήσεις). Άλλωστε, η αξία του βιβλίου ως εισαγωγικού στη σύγχρονη μετασχηματιστική θεωρία έχει δοκιμαστεί σε τάξη που διδασκόταν το αντίστοιχο αντικείμενο και κρίθηκε θετικότερα από τους φοιτητές που το χρησιμοποίησαν. Από την άλλη μεριά, δύσκολα θα αποφάσιζε κανείς να το χρησιμοποιήσει, ακολουθώντας το συστηματικά, ως εισαγωγικό στη γλωσσολογία, σε τάξη φοιτητών που για πρώτη φορά ακούν ακόμα και ότι υπάρχει ακαδημαϊκό αντικείμενο με τέτοιο όνομα. Υπάρχει όμως μια άλλη λύση: η συγγραφέας αναφέρει στο προλογικό της σημείωμα πως το βιβλίο «μπορεί να χρησιμοποιηθεί όχι μόνο για το μάθημα της εισαγωγής αλλά και για κάθε συγκεκριμένο μάθημα που αντιστοιχεί στο κάθε κεφάλαιο» (σ. 9)· σίγουρα αυτό ισχύει για τη σύνταξη.

Μια άλλη αντίρρηση αφορά στην ανεπιθύμητη από παιδαγωγική άποψη εμ-

φάνιση του χώρου της θεωρητικής γλωσσολογίας ως χώρου που καλύπτεται αποκλειστικά από τη συγκεκριμένη θεωρία. Παρά τον εξαγγελτικά διατυπωμένο σκοπό του βιβλίου να παρουσιάσει τη φύση της ανθρώπινης γλώσσας («όπως αυτή αποκαλύπτεται μέσα από τις επικρατέστερες σύγχρονες θεωρίες» (σ. 11), παρουσιάζεται μόνο μία θεωρία και δεν γίνεται λόγος για καμιά άλλη —κι υπάρχουν αρκετές σήμερα στη γλωσσολογική «πιάτσα». Αυτό μειώνει ενδεχομένως και τον πιθανό αριθμό αναγνωστών, των απλών ενδιαφερόμενων αναγνωστών, «του ευρύτερου κοινού» (ό.π.), που αξίζει πράγματι να μάθουν «κάτι για αυτό το κατεξοχήν ανθρώπινο φαινόμενο» (ό.π.), πέρα από τα τετριμμένα και ελαφρά δημοσιεύματα στον ημερήσιο τύπο περί φθοράς ή αφθαρσίας της (ελληνικής) γλώσσας. Το πρόβλημα κατά τη γνώμη μου, με δυο λόγια, είναι ότι το βιβλίο είναι, για εισαγωγικό βοήθημα, πολύ εξειδικευμένο σ' ένα συγκεκριμένο χώρο, γεγονός που συνεπάγεται μεν ότι προσφέρει κάποιον βάθος στο συγκεκριμένο σημείο, αλλά και «στενότητα» ως προς το χώρο που περιμένει κανείς να καλύπτει ένα εισαγωγικού τύπου βιβλίο.

Φυσικά, οι αντιρρήσεις αυτές, που αφορούν σε πιθανούς/εναλλακτικούς τρόπους γραφής (κι από αυτήν την άποψη υπάρχουν τόσο όσοι κι επίδοξοι συγγραφείς), δεν μπορούν να μειώσουν την αξία του πραγματικού (κι όχι πιθανού) βιβλίου που κρίνουμε, και το οποίο, όπως τονίσαμε ήδη από την αρχή, καλύπτει αναμφίβολα μεγάλο μέρος του τεράστιου κενού στον ελληνικό γλωσσολογικό χώρο. Μακάρι να αποτελέσει παράδειγμα προς μίμηση για επίδοξους συγγραφείς, οι οποίοι έτσι να δείξουν έμπρακτα και εναλλακτικούς τρόπους γραφής και να καλύψουν λίγο ακόμα τον τεράστιο και παραμελημένο χώρο της γλωσσολογίας.